

**İSLAM DÜNYASINDA BAHÇE
VE EVREN ANLATIMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Sedat BORNOVALI
(0295 Y 503)

83030

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 11 Ocak 1999
Tezin Savunulduğu Tarih : 3 Şubat 1999

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Semra ÖGEL

Semra Ögel

Diğer Jüri Üyeleri Prof.Dr. Filiz Özer (İ.T.Ü.)

Filiz Özer

Yard. Doç. Dr. Turgut SANER (İ.T.Ü.)

Turgut Saner

TC YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DÜŞÜNMEYİŞTİRME MERKEZİ

ŞUBAT 1999

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tez çalışmalarım sırasında yakın çevremdeki herkesten eksiksiz destek gördüm. Başta tezin konusunun ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlayan, yalnızca tez aşamasında değil tüm lisans üstü eğitimim sırasında her zaman en büyük desteğim olan danışmanım Prof. Dr. Semra Ögel ve önerileri ile bana yardımcı olan Prof. Dr. Filiz Özer olmak üzere yanımda olan herkese, ismen olmasa da, teşekkür etmem bu sayfanın en yararlı şekilde kullanılmış olmasını sağlayacaktır.

Teşekkürler.

Ocak, 1999

Sedat Bornovalı

İÇİNDEKİLER

ŞEKİL LİSTESİ	v
ÖZET	vii
SUMMARY	xi
1. GİRİŞ	1
1.1. Mimarlık tarihi açısından İslam Dünyası'nın bu çalışmadaki sınırları	1
1.2. Bahçe mimarisinin kendine has özellikleri ve araştırmalara getirebileceği kısıtlamalar	2
1.3. İslam dünyası bahçelerinin bugünkü durumunun konuya getireceği kısıtlamalar	3
1.4. Gezginlerin aktardıkları ve geçmişte yapılan araştırmalar üzerine notlar	4
1.5. İslam Dünyası'nda Sözcük olarak "Bahçe": kökenler, ayrımlar, filolojik notlar	6
2. İSLAM DÜNYASI SINIRLARI İÇİNDE İSLAM ÖNCESİ MİMARİ MİRASTA BAHÇE	9
2.1. Arap	9
2.2. Roma – Geç Antik – Bizans	10
2.2.1. Arkeolojik Veriler Işığında Roma Bahçeleri	10
2.2.2. Yazınsal Kaynakların Işığında Roma Bahçeleri	11
2.2.3. Bizans	13
2.3. İran	14
2.4. Hindistan	16
2.5. Diğer	16
3. YAZILI İSLAM KAYNAKLARINDA BAHÇE	17
3.1. Kur'an-ı Kerim ve bahçe	17
3.1.1. Cennet'e değinme olarak bahçe	19
3.1.2. Cennet'in antitezi olarak bahçe	20
3.2. Hadisler ve bahçe	20
3.3. Edebiyat	21
4. İSLAM SANATINDA BAHÇE	24
4.1. Resim Sanatı	24
4.1.1. Kitap Resmi - Minyatür sanatı	24
4.1.2. Mimari Süsleme – Duvar Resmi	31
4.2. Halı Sanatı	34
4.2.1. Halı sanatında bahçe ile ilgili içerik	34
4.2.2. Bahçe halıları	36

5. İSLAM MİMARİSİ'NDE BAHÇE	
5.1. Emevi devri ve bir Arap devleti olarak İslam İmparatorluğu'nda bahçe	41
5.2. Abbasi devri ve kozmopolit İslam devleti	43
5.2.1. Türk katkısının ilk ortaya çıkışı ve Büyük Selçuklu Devleti	46
5.2.2. Büveyhoğulları	46
5.2.3. Samanoğulları	47
5.2.4. Tolunoğulları	47
5.2.5. Sicilya	47
5.3. Batı Akdeniz Arap Mimarisi	49
5.4. Timurlu Devleti	55
5.5. Safevi İrani ve sonrası	59
5.6. Hindistan - Babürlü Bahçeleri	63
6. İSLAM DÜNYASINDA TÜRK BAHÇESİ'NİN YERİ	68
7. DOĞAL OLMAYAN MALZEMEYLE KURULAN BAHÇELER	78
8. İSLAM BAHÇE MİMARİSİNDE KOZMOLOJİK UNSUR	82
9. SONUÇ	87
KAYNAKLAR	91
ÖZGEÇMİŞ	95

ŞEKİL LİSTESİ

	<u>Sayfa No</u>
Şekil 2.1 : Tiburtinus Villası (MacKay, 1975).....	11
Şekil 4.1 : Bizans etkili Osmanlı Minyatürü (Cerasi, 1994).....	25
Şekil 4.2 : Şam Emeviye Camii mozayiklerinde hayali bahçe (Grube, 1994) 25	25
Şekil 4.3 : Babürname'den bahçe inşaatı sahnesi (Alemi, 1994).....	27
Şekil 4.5 : Divan-ı Şahi'den şairin bahçeden kovulma sahnesi (Wescoat Jr., 1994).....	28
Şekil 4.5 : Bayad ve Riyad'ın hikayesi (Rubiera y Mata, 1994)	29
Şekil 4.6 : Harem'de Düğün töreni (Atasoy ve Çağman, 1974)	30
Şekil 4.7 : Hirbet el Mefcer'den Mozayik (Grube, 1994)	31
Şekil 4.8 : Kubbet ul Sahra mozayik detay (Ettinghausen ve Grabar, 1994) 32	32
Şekil 4.9 : Bahçe içerikli halı (Ford, 1989)	35
Şekil 4.10 : Av sahneli halı (Ford, 1989)	36
Şekil 4.11 : Bahçe halısı (Ford, 1989)	37
Şekil 4.12 : Bahçe halısı (Ford, 1989)	38
Şekil 4.13 : Bahçe halısı detay (Dimand, 1940)	39
Şekil 4.14 : Bahçe halısı detay (Dimand, 1940)	39
Şekil 4.15 : Bahçe halısı detay (Dimand, 1940)	40
Şekil 4.16 : Mahun kentinde bahçe (Ford, 1989)	40
Şekil 5.1 : Balkuvara Sarayı (Hillenbrand, 1994)	45
Şekil 5.2 : Genoard (Bellafiore, 1996)	48
Şekil 5.3 : Sevilla Kasr el Mübarek (Dickie, 1976)	50
Şekil 5.4 : Elhamra Sarayı plan (Lehrman, 1980)	52
Şekil 5.5 : Generalife, Patio de la Acequia (Ruggles, 1994)	53
Şekil 5.6 : Generalife, Patio de la Acequia (Lehrman, 1980)	54
Şekil 5.7 : Çinili Köşk, Plan (Bernardini, 1994)	57
Şekil 5.8 : Devletabad, plan (Bernardini, 1994)	57
Şekil 5.9 : Menzilname, Tebriz kentinden detay (Alemi, 1994)	60
Şekil 5.10 : Bağ-ı Fini plan (Lehrman, 1980)	61
Şekil 5.11 : Eşref kenti bahçeleri Alemi, 1994)	62
Şekil 5.12 : Bahçıvan (Moynihan, 1979)	62
Şekil 5.13 : Humayun'un mezarı, Delhi (Lehrman, 1980)	64
Şekil 5.14 : Tac Mahal plan (Lehrman, 1980)	65
Şekil 6.1 : Uygur Evi (Aslanapa, 1976)	69
Şekil 6.2 : Artuklu sarayı bahçesinde haçvari havuz (Tabbaa, 1992)	70
Şekil 6.3 : Süleyman Pervane Medresesi plan (Kuran, 1969)	71
Şekil 6.4 : Karabali Bahçesi (Necipoglu, 1991)	72
Şekil 6.5 : Manisa Sarayı (Atasoy ve Çağman, 1976)	73
Şekil 6.6 : Yeni Saray (Atasoy ve Çağman, 1976)	74

	<u>Sayfa No</u>
Şekil 6.7 : Topkapı Sarayı (Atasoy ve Çağman, 1976)	75
Şekil 7.1 : Yapay bahçe, Hünername'den (Grube, 1994)	79
Şekil 7.2 : Surname-i Vehbi'den yapay bahçe (Eldem, 1976)	80
Şekil 8.1 : Svastika Samarra'dan MÖ 4000 civarı (Marinetti ve diğ., 1996)	82
Şekil 8.2 : Asur evren anlatımı şeması (Moynihan, 1979)	83
Şekil 8.3 : Babürlü Cennet betimi minyatürü (Moynihan, 1979)	85

İSLAM DÜNYASINDA BAHÇE VE EVREN ANLATIMI

ÖZET

İslam mimarisi çok kısa bir dönemde, farklı kültürlerle ilişkiye girerek temellerini oluşturduğu için, bu konuda yapılacak genel içerikli araştırmaların homojen ve net bir sonuca ulaşması zordur. Bu çalışmada konunun kapsamı üzerinde denemeler yapmaya girişilmemiş İslam Sanatı ve İslam Mimarisi üzerine yazılmış başlıca el kitaplarının çizdiği sınırlar dahilinde kalınmıştır.

Tarihin hangi döneminde olursa olsun doğası gereği bahçeler üzerinde araştırma yapmanın bazı zorlukları vardır. Bu zorluklar, doğal unsurların mekan kuruluşuna doğrudan etkisi, aynı unsurların hem doğa hem de insanlar tarafından kolayca değiştirilebilir oluşu, doğal unsurların büyümesi ve müdahaleyi zorunlu kılması olarak sıralanabilir.

İslam dünyasının geniş bir zaman diliminde inceleniyor olması da, her dönemle ilgili aynı tür veri mevcut olmadığı için başlı başına bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

İslam'ın Emeviler öncesindeki ilk dönemlerinde bu araştırmaya ışık tutacak tek kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. Emevi devrinde arkeolojik bazı veriler mevcuttur. Abbasi döneminde arkeolojik kaynaklara az da olsa çağdaş anlatımlar katılır. Daha sonraki dönemlerde iyi korunmuş örnekler, eksiksiz sayılabilecek veriler bulunsa da yine de bütün hakkında bir değerlendirme yapılamamıştır.

İslamiyetin doğduğu yer olan Arap yarımadasında İslam öncesi bahçe mimarisi ile ilgili yeterli kaynağa rastlanmamaktadır. Arap yarımadasının iklim ve coğrafi koşulları göz önüne alınacak olursa bahçelerin denetim altında tutulabilen tek doğa parçası olduğu anlaşılabilmektedir.

Sonraları İslam dünyası olarak tanımlanabilecek olan yerlerin büyük bölümü daha önce Roma İmparatorluğu sınırları içinde yaşamıştır. Bu yüzden Roma ve Bizans bahçelerinin İslam bahçelerini etkilediği varsayılmaktadır. Roma mimarisinde bahçeye duyulan düşkünlük hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik verilerle gözler önüne serilmiştir.

İtalya'nın Pompei ve Herculaneum antik kentleri kazılarında çok gösterişli bahçelere sahip olan roma villası örnekleri ortaya çıkarılmıştır. Aynı döneme ait edebi verilerde de özellikle zengin sayılabilecek kişilerin bahçelerinden bahsedildiğine rastlanmaktadır. Ancak bu bahçeler İslam dünyası bahçeleri ile tam bir paralellik sergilememektedirler. Roma bahçelerinde ağaçlar konusunda İslam bahçelerinde olduğu kadar seçici olunmadığı, daha çok iklime uygun ağaçlara yer verildiği anlaşılmaktadır.

Şema olarak pek açıklayıcı kaynak olamamasına rağmen Pompei bahçesinin tam ortasından uzunlamasına geçen bir kanal olduğu anlaşılmaktadır. Roma bahçelerinde bahçıvanların görevlerinden olan yaprak ve dalları kasmak suretiyle bunlara sanatsal bir görünüm kazandırmaya İslam bahçelerine rastlanmamaktadır. İslam bahçelerinde yapay malzemelere rastlansa bile ağaçların doğal görünümlerine el sürülmemektedir.

Bizans edebi kaynaklarında bahçelerden fazla bahsedilmemekle birlikte, Konstantinopolis'te çok sayıda park alanı bulunduğu da bilinmektedir. Bizans sanatında çiçek motifine sıklıkla rastlanması da Bizans'ta bahçeye fazlasıyla önem verildiğinin bir göstergesi sayılmaktadır.

İran'da bahçeler hayat verici unsurlar olarak görülür. Hatta İslam dünyası bahçelerinde sıklıkla rastlanan dörde bölünmüş bir dünya anlayışına İran'da sık sık rastlanmaktadır.

İran'ın kurak ve ağaçsız bir bölge olması bahçelere verilen değerin artmasına yol açmıştır. İran bahçelerinde geometrik unsurlara ve simetriye çok önem verilmektedir.

Hindu sanatında çiçekler ve diğer bitkiler ibadetin birer parçasıdır

İslam'ın en büyük kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de mimariye yönelik kurallara rastlanmamaktadır. Ayrıca hem bahçe hem de cennet anlamına gelen Jannat sözcüğünün nerede hangi anlamda kullanıldığına dair de fikir uyuşmazlıkları mevcuttur. Adem ve Havva hikayesi de yine böyle bir Cennet-bahçede geçmektedir. Cennet'te dört ırmak bulunuşu ve bu ırmakların böldüğü dört Cennet-bahçe bulunduğunun Kur'an'da da geçmesi cihar bağ anlayışı ile örtüşmektedir. Kur'an'da Cennet'ten bahsedilirken çiçeklere hiç değinilmemiştir. Oysa İslam aleminde bahçelere çiçekler dikilmiş hatta zaman içinde lale ile Allah, gül ile Hz Muhammed ilişkilendirilerek çiçeklerin önem vurgulanmıştır.

Hz. Muhammed'in görüşlerini yansıtan hadislerde de Cennet dışındaki bahçelerin ekonomik önemine değinilmiş, bahçeler meyve yetiştirilen yerler olarak tanımlanmıştır. Ekonomik açıdan bu derece önemli olması bahçelerin az rastlanır olması şeklinde de yorumlanabilmektedir.

Önemli türbelerin bulunduğu mezarlık alanlarının Cenneti hatırlatması, cenneti taklit etmek değil sadece çağrıştırmak amacını gütmektedir. Mezarların bahçe içine yerleştirilmesinde cennetteki zevklere yönelik bir ima aramak da mümkündür.

Kur'an'ın içeriği taklit edilemeyeceği için bahçelerle Cennet'i taklit etmeye çalışmanın başlı başına suç olduğunu düşündüren bir antitez de mevcuttur. Buna göre Cennet'i taklit eden mekan, şarap içilen, tembellik edilen, yemek yenen, genç kız ve erkeklerle ilişkiye girilen bir günah mekanından başka bir şey olamayacaktır.

İslam dünyasında bahçe ile ilgili kaynaklardan biri de edebiyattır. Fars edebiyatında bustan ve gülistan şiir ya da hikaye antolojisi anlamında kullanılmıştır. Arap edebiyatında da bahçeler ve çiçeklerle ilgili eserler veren "ravdiyat" ve "navriyat"a rastlanır.

Ünlü tasavvuf sairi Yunus Emre'nin "Şol Cennetin Irmakları" adıyla tanınan en popüler eserinin bahçe konusunu işlemiş olması da bahçeye duyulan ilgiyi gözler önüne sermektedir.

En önemli İslam sanatlarından biri olan minyatür, bahçelerin genel özellikleri hakkında pek çok bilgiyi günümüze ulaştırmaktadır. İslam dünyası bahçeleri konusunda bilgi verecek herhangi bir duvar resmi bulunmamakla birlikte Emevi devrinde bu konuda başlıca üç eserden bahsedilebilir. Şam Emeviye Camii, Kubbet ül Sahra ve Mşatta. Şam Emeviye Camii'nde görkemli ağaçlara rastlanırken diğer iki eserde merkezde birer ağaç bulunmaktadır.

İran halılarında da bahçe betimlemelerine sık sık rastlanır. XVII yy.'dan itibaren ise bahçe halıları ortaya çıkar. Bunların hemen hemen tamamı cihar-bağ şemasını sergiler.

Emevi dönemi en erken cihar-bağ tipi İslam bahçelerine rastlanması açısından önem kazanmaktadır. Bu durum kazılarla tespit edilmiştir. Siyasal gücün Emeviler'den Abbasiler'e geçmesi ile birlikte uygarlık alanında köklü değişiklikler olmuştur. Abbasiler'in estetik anlayışında önceleri önemli bir İran etkisi varken daha sonra gelen Türk etkisi İslam dünyasında çok belirleyici olmuştur. Emevi ve Abbasi dönemlerinin incelenmesi ile şu sonuçlara varılmaktadır:

Bahçe ve saray dünyevi olabilecek zevklerin mekanıydı.

Ana işlevleri törenseldi.

Hükümdara tecrit ortamı oluşturulması için bahçeler labirent gibiydi.

Türk bahçeleri kendi göçebe dünyalarında bulunan geniş çayırları arar. Türkler için bahçe bakıp dinlenmeyi değil keşfedilmesi gereken bir sonsuzluğu simgelemektedir. Selçuklu devrinde bağ sözcüğü saray ve bahçeyi içeren külliyyeye verilen isimdir.

Batı İran'ın Büveyhoğulları tarafından birleştirilmesi ile Sasani mimarisi yeniden ortaya çıkmıştır. Tolunoğulları'nda ise birçok sarayın yanında hayvanat bahçesi bulunmaktaydı. Sicilya'da da Arap egemenliğinin ardından Cennet-bahçe fikrini hatırlatan unsurlara rastlanmaktadır.

Batı Akdeniz Arap mimarisi, Timurlu Devleti, Safevi İran'ı ve sonrası, Hindistan Babürlü Devleti, İslam dünyasında bahçe kavramının anlaşılması açısından incelenmesi gereken dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır.

İran'da bulunan ve üzerinde dörde bölünmüş ortasında ağaç ya da havuz betimlemeleri bulunan çanak çömleklerin varlığı M.Ö. 4000 yılına kadar uzanır. Bu ve sonrasındaki örneklerde İslam bahçelerinde 4 ve 8 rakamlarına sık sık rastlanmaktadır. 4 sayısı insanı ve dünyasal olanları simgelerken 8 devinen bir 4'ü yani yaşamı simgeler.

Minyatürlerin hemen hepsinde rastlanan, bir servi, bir meyve ağacı sıralanması ölümsüzlük ve yaşamın sürekliliğini ortaya koyar.

Anadolu-Türk mimarisi ile ilgili ilk veriler XIII: yy'a dayanır. Diyarbakır Artuklu Sarayı'nın merkezinde bir havuz ortaya çıkarılmıştır. Aynı haç plan daha sonra Sinop Süleyman Pervane Medresesi'nde de görülmektedir.

Bugünkü Kabataş yakınlarında bulunan Karabali Bahçesi ise tam bir cihar-bağ örneğidir. Ancak bu esere cihar-bağ tipi bahçenin İslam dünyasındaki yolculuğunun bir kademesi olarak bakmak pek doğru olmayacaktır. Çünkü bahçe, Tebriz'i fethi sırasında Haşt Behişt sarayına hayranlık duyan Yavuz tarafından dönerken yanında getirdiği Acem Ali ve diğer bazı sanatçılar tarafından meydana getirilmiştir. Bu yüzden bu bahçe daha ziyade bir İran eseri olarak incelenmelidir. Osmanlılarda ise asma bahçelere rastlanır.

Türk bahçelerinde diğer İslam bahçelerinde görülen geometriye rastlanmaz. Tıpkı Türkiye ve diğer ülkelerde yaşanan İslam gibi bahçeler de farklılık gösterir.

İslam mimarisi çeşitli dönemlerde bahçelerini doğal olmayan malzemelerle zenginleştirmiştir. Bu malzemelerin arasında doğal ağaçlar haricindeki ahşap malzemeler, bakır çemberler ve değerli metaller sayılabilir.

Sonuç olarak İslam dünyasının geniş bir zaman dilimine yayılması, İslam dünyasında bahçe konusunda homojen ve net sonuçlar ortaya konmasını zorlaştırmıştır. Ancak çağlar boyunca izlenebilen ve ayırt edici olan birkaç nokta şöyle sıralanabilir:

- Bahçeler kozmolojik anlamlar taşıyan kuruluşlara sahiptir.
- Bahçeler fayda sağlanan mekanlardır.
- Tümünde köşk, kasır gibi yapılar bulunur.
- Bahçeler temaşaya uygundur.
- Bahçelerde suyun mevcudiyetine dikkat çekilmiştir.
- Mutlaka belirgin bir şekilde çevrelenmişlerdir
- Tam bir geometrik düzene uyarlar.

THE ISLAMIC GARDEN: A COSMOLOGICAL APPROACH

SUMMARY

Islamic art has interacted with various cultures in a short period of time, thus forming its foundations. Therefore any research on the subject can hardly come to a homogenous conclusion. From this point of view this study has is limited by the principle books written on the subjects of Islamic Art and Islamic Architecture.

Whatever the given period of history, research on gardens have special problems. These problems are, direct influence of natural elements in establishing space, the same elements being very easily changeable by both nature and men, and the growth of natural elements making interference a necessity.

Also, because the Islamic world is being studied during a large time-span, there are no identical data for each period.

The only source available for the Pre-Omayyad period is the Koran. For the Omayyad period, there are some archeological data. During the Abbasid period there are a few written sources as well as archeological ones. For later periods although there are well preserved examples and almost complete data, it is hard to find an evaluation on the whole.

There are no sources available about pre-islamic period garden architecture in the Arabic Peninsula, the birth place of Islam. Taking into account the climate and geography of the peninsula, it is understood that gardens are the only pieces of land that could be controlled .

Most of the sites later to be described as the Islamic world were originally part of the Roman empire. Therefore, it is accepted that Roman and Byzantine gardens have influenced the Islamic gardens. The interest shown for the garden in Roman architecture can be found in both printed sources and archeological data.

During Italy's Pompei and Herculaneum excavations, example of Roman villas with imposing gardens have been found. In the literary works of the same period, there are mentions of gardens belonging to the wealthy men. But these gardens do not show an exact parrallelism to the Islamic gardens. It is observed that the roman gardens are not as choosy about trees as the Islamic ones, rather planting trees that are suitable to their climate.

Although no exact sketches can be found in the sources, it is understood that there is a canal dividing the Pompei garden in the middle. In Roman gardens, one of the jobs of the gardener is to prune the branches and the leaves of the trees to give them an artistic look. No such thing is seen in the Islamic garden. Even though some artificial material can be seen in the Islamic gardens, the natural looks of the trees were not tampered with.

There are not many references to gardens in the Byzantine literary works; but it is known that there were many parks in Constantinople. The fact that the flower design is often found in Byzantine art is taken as proof that gardens were important in the Byzantine era.

In Iran, gardens are seen as life giving elements. The concept of a four piece of world is often seen reflected in Islamic gardens and the Persian gardens are no exception to this. The fact that Iran is often dry and treeless has meant that trees are very important to them. Geometrical elements and symmetry are very important in Persian gardens.

In hindu art, flowers and other plants are a part of the religion. There are no rules on architecture to be found in the Koran. Also, there exists a difference opinion about the use and the meaning of the word jannat, which means both garden and Heaven.

The story of Adam and Eve takes places in such a Heaven-garden. The fact that there are four rivers in Heaven and there four Heaven-gardens divided by these rivers are mentioned in the Koran is in keeping with the char-bag concept.

But when mentioning heaven in the Koran, there is no allegation to flowers. But it is known that flowers were planted in Islamic gardens and also flowers were honored now and then by matching tulips to Allah and roses to Mohammad.

In the sayings of Mohammad, the economic importance of gardens outside of heaven are emphasized and they are described as places where fruit is raised. The emphasis on economic importance can only be hinted to gardens being a rare phenomenon.

That the cemeterial grounds around some mosoleums look like heaven, but only to remind people of it. Placing of thombs in gardens can be taken as a means to point heavenly preferances.

Just as it is not permissible to imitate the contents of Koran, there isan antithesis stating that it is a major offence to try to imitate heaven in the forms of gardens. According to this belief, a place which tries to imitate heaven can be nothing but a site of sin where people are lazy, eating, drinking wine and behaving unacceptably.

One source of gardens in the Islamic World are literary works. In Persian literature the words Bustan and Gulistan were also used to mean an anthology ofpoems and stories. In arabic literature rawdiyât and nawriyat which include work about gardens and flowers.

Famous sufi poet Yunus Emre's most popular work is known as "Şol Cennetin İrmakları" in which the main theme is the garden. That shows the importance of gardens in Islam.

One of the most important works of art in Islam, the miniature, is an important means of conveying a good deal of information about the general characteristics of Islamic garden. Although there are no mural about the subject, there are some specific knowledge on the subject during the Emevi era. The Omayyad Mosque in Damascus, the Dome of the Rock and Khirbet al Mafjar. Where as magnificent trees were to be found in the mosaics of the Omayyad Mosque in Damascus. The other two have one tree each.

Images of gardens can often be found in Persian carpets. From XVII. Century on, garden carpets can be found. Almost all of these garden carpets exhibit the Char-bagh plan.

The Omayyad era is important because the earliest examples of char-bagh type Islamic gardens can be found during this time. This has been established by excavations. With the political power passing from Omayyads to Abbasids there occurred a number of radical changes in the expression of civilisation. At first, there was the influence of Iran on the aesthetic concepts of the Abbasids. Later the Turkish influence became very distinctive in the Islamic world.

This conclusion can be drawn from examining Omayyad and Abbasid periods:

The garden and the palace were places of worldly pleasures.

Their main function was ceremonial.

In order to offer monarch some privacy, the gardens were made in the form of labyrinths.

The Turkish gardens, seek the vast meadows of their nomadic world. For Turks, a garden means not a place to rest in, but an infinity to be explored. During the Seljuk period, the word "bağ" meant the complex containing the palace and its gardens.

With the unification of Western Iran by Buyids, Sāsani architecture reappeared. In Tulunids, there was a zoo next to most palaces. Also in Sicily, after the Arab sovereignty, elements resembling the heaven-garden idea can be seen.

West Mediterranean Arabic architecture, Timurid State, Safavid Iran and later periods, Indian Mughal State are periods that should be studied in depth from the point of view of Islamic garden architecture.

Pots and pans, having tree images, divided into four and having images of trees or ponds in the middle can be found in Iran as far back as 4000 B.C. In these and later Islamic examples the figures 4 and 8 can often be found. While 4 is a symbol of mandala the wild, 8 means a moving 4, symbolizing life.

A row of fruit trees and poplars often found in miniatures symbolize immortality and perpetual life.

The first sources of Anatolian-Turkish architecture can be seen in the XIII century. A pond has been found in the center of Artukid Palace in Diyarbakır. The same cross plan is later seen in Süleyman Pervane Madrasa in Sinop.

The Karabali gardens found near where is called Kabataş today, is a perfect example of char-bagh. But it would be incorrect to see this garden as a step in the voyage of the char-bagh in the Islamic world. The reason for this is the fact that this garden was created by Acem Ali and some other artists who were brought back from Tabriz by Yavuz, who saw the Hasht Behisht palace and admired it. Thus this garden should be viewed as an example of Persian garden rather than Turkish.

In the Ottoman era, suspended gardens were common. The geometrical pattern in other Islamic garden is not found in Turkish gardens. Just as the Islamic faith differs in Turkey and other Islamic Countries, so do their gardens differ.

During various periods, Islamic architecture has enriched its gardens by adding artificial materials. Some of these materials are wooden forms, copper hoops and other metallic materials.

To conclude, the fact that the Islamic world is spread out in a long period of the time makes it very hard to form clear and homogeneous conclusions on the subject of Islamic gardens. Nevertheless some distinctive points can be observed throughout the ages:

- The gardens possess formations with cosmological meanings.
- The gardens are profitable places.
- They all contain buildings such as pavillions or chalets.
- These gardens are suitable for strolling about in and viewing.
- It is important that these gardens all contain water.
- They are all fenced in by walls without exceptions.
- They all follow a geometric design.

1. GİRİŞ

1.1. Mimarlık tarihi açısından İslam Dünyası'nın bu çalışmadaki sınırları

İslam Mimarisi temellerini tüm açılardan çok kısa bir dönemde çok farklı kültürlerle ilişkiye girerek oluşturmuştur. İslam'ın ilk fetihleri bir yüzyılı az aşan bir sürede Orta-Doğu ve Akdeniz havzasının güney bölümünü neredeyse tümüyle kapsamıştır. İslam, daha sonra da farklı bir açıdan değinileceği şekilde, mimari üzerine hiçbir kural bildirmemiş, camilerin nasıl inşa edileceği üzerine bile kurallar koymamıştır. Dolayısıyla genel olarak İslam dünyası üzerinde yapılacak olan tüm mimari araştırmaların çok çeşitli malzemeyi kapsamaması gerekmektedir. "İslam Sanatı" ya da "İslam Mimarisi" terimleri üzerine yapılmış olan ve burada tekrarı gerekmeyen haklı tartışmaların da öğrettiği, homojen bir sonuç elde etme beklentisiyle yola çıkılmaması gereğidir.

İslam Dünyası bazı dönemlerde tümüyle kendini oluşturan unsurlardan birinin egemenliğine girmiş, daha sonra bir diğerinin bu egemenliği tümüyle ele aldığı dönemler oluşturur. Bu nedenle sadece yerel kaynakların değil egemen kaynakların da çok sayıda olması sonucu doğmuştur. Örneğin erken İslam ve Emevi devirlerinde yerel unsurların yanında tümüyle Arap olan egemen unsur daha sonra Selçuklular'ın, Timur'un, Osmanlılar'ın elinde defalarca el değiştirmiştir.

Petruccioli (1986a) de bu nedenle konunun tanımlanması hakkında "İslam bahçesi mi yoksa İslam Dünyası'nın bahçeleri mi?" sorusunu sormuştur. Aynı nedenle bu çalışmanın adında "İslam Dünyası'nda Bahçe" ifadesi tercih edilmiştir.

Kapsam olarak ise büyük ölçüde İslam Sanatı ya da İslam Mimarisi üzerine yazılmış olan başlıca el kitaplarının belirlemiş olduğu sınırlar dahilinde kalınmıştır.

1.2. Bahçe mimarisinin kendine has özellikleri ve araştırmalara getirebileceği kısıtlamalar

Elde kesin tanımlar veren belgeler olmadığı sürece, eğer arkeolojik verileri kullanmak zorunluluğu söz konusuysa, tarihin hangi dönemine ait olursa olsun bahçe yapılarının doğası gereği bahçeler üzerinde mimarlık tarihi araştırması yapmak aşağıdaki zorluklarla karşılaşılmasını kaçınılmaz hale getirecektir:

- Doğal unsurların mekan kuruluşuna doğrudan etkisi:

Bahçeleri çevreleyen duvarlar ve her zaman görüntüye aksetmeyen su yolları, kanallar, havuzlar vb. haricinde kalıcı olmayan çok miktarda doğal malzeme bulunmaktadır. Bir bahçenin meydana getirilmesinde, çiçekler, ağaçlar vs. görünümü kuşkusuz inşaat malzemesine yakın oranda etkilemiş ve mekanın oluşmasına, dikkate alınmasını zorunlu kılacak kadar katkıda bulunmuş olmalıdır. Ancak bu tür malzeme söz konusu olduğunda arkeolojik kazı ile bilgi edinme şansı hemen tümüyle ortadan kalkmış durumdadır.

- Doğal unsurların hem doğa hem de mimarlık niteliğini haiz olmayan kişilerce de kolayca değiştirilmeye açık oluşu:

İnşaat aşaması tamamlanmış bir yapı üzerinde gündelik arzular nedeniyle yoğun tadilat yapılması olasılığı ne kadar düşükse malzemesi çiçek, çalı, ağaç, ot vb. olan bir ortamda da gündelik istek ya da kapris sonucu sürekli tadilatın var olma olasılığı o derece yüksektir. Örnek olarak bir yapının üst örtüsünün yılda bir tonozdan kubbeye ahşap çatıya vb. dönüştürülme olasılığı tarhların yerlerin değiştirilmesi, yolların ağaçlandırılması, farklı çalı çiçekleriyle yollar yapılması küçük bahçe köşklerinin (belki de dayanıksız malzemeyle) inşa edilmesi olasılığına oranla çok daha düşüktür. Bahçeler daha onları yaptıran ilk sahiplerinin hayatta olduğu dönemlerde bile bu gibi değişimlere sürekli maruz kalmış olmalıdırlar. Tarihin her döneminde herhangi bir kişinin her gün mimarından çeşitli mekanların çeşitli köşelerini yeniden şekillendirmesi yönünde taleplerde bulunmadığı ama bir bahçıvanın bu gibi isteklere çok daha sık maruz kaldığı ve dolayısıyla bahçe mekanının sürekli değişmekte olduğu varsayılabilir. Mevsimlerin doğal değişim süreci içinde bile bahçe sürekli değişime uğramakta,

meydana çıkan bu değişikliklere karşılık olarak da banî ya da sahibin yeni düzenlemeler talep etmesi söz konusu olmaktadır.

- Doğal unsurların zaman geçtikçe sürekli büyümesi ve değişikliğe uğraması ve müdahaleyi normal bir yapıya oranla zorunlu hale getirmesi:

Muhakkak ki ağaçlar sürekli büyür, bahçeyi otlar sarmaşıklar bürürken bir yandan da tek mevsimlik çok sayıda bitkinin sürekli yok edilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Sürekli üzerinde çalışılan eserlerin insan doğası gereği hep bir öncekinin aynısı olarak meydana getirilmemesi sonucu her yenilemede mutlaka bazı çeşitlemelere gidilmiştir. Dolayısıyla Her dönemin yeni modalarının da , zaman yitirmeden bu ortama uygulandığı düşünülebilir. Bu nedenlerle unsurların sürekli değişmekte ve büyümekte olması da, kaynak olarak kullanılacak edebi eserler aracılığıyla bugüne ulaşan bilgilerin yapılan gözlemler dönemindeki geçerliliğinin inşa dönemine doğru yansıtılmasını, verimliliği kuşkulu bir yöntem haline getirmektedir.

1.3. İslam dünyası bahçelerinin bugünkü durumunun konuya getireceği kısıtlamalar

İslam dünyası bahçeleri konusunda bir araştırma hem çok geniş bir coğrafyayı hem de geniş bir zaman dilimini değerlendirmek zorundadır. Geniş zaman dilimi konusundaki başlıca sorun her dönemle ilgili olarak aynı tür verinin elde edilemiyor olmasıdır.

İslam'ın Emeviler öncesi ilk dönemleriyle ilgili olarak elde hiçbir mimari veri bulunmamaktadır. Erken İslam dönemiyle ilgili eldeki tek kaynak sadece varsayımlara yardımcı olabilecek bir kutsal kitap olan Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an'ın çevirisiyle ilgili –kuşkusuz sadece mimarlık tarihçilerini değil konuyla çok daha doğrudan ilgili kişileri de fazlasıyla zorlayan -meseleler de eldeki verilerin ne denli sağlıklı sayılabileceğini tartışma konusu yapmaktadır.

Erken İslam döneminin hemen ardından gelen Emevi devrine ilişkin olarak ise arkeolojik veriler başlıca kaynağı oluşturmaktadır. Bu dönem bahçeleri ile ilgili olarak veri aranırken başvurulacak kaynaklar büyük ölçüde, öncelikle bahçeleri

araştırmayan bilim adamlarının yaptığı kazılardan elde edilebilecek çıkarımlar olacaktır.

Bu dönemde resim sanatı ile ilgili verilerin bulunması birçok araştırma için çok değerli kaynak olabilecekse de, buradan elde edilebilecek bahçe konulu veriler hemen hemen tümüyle hem de sanatçıların İslam kökenli olmadığı belli olan tek bir eserle, Şam'daki Emeviye Camii ile sınırlı kalmıştır. Şam Emeviye Camii'nin bu konudaki diğer faydası ise Roma'nın kısmi mirasçısı olarak İslam'la ilişkiye girmiş olan Bizans'ın, sanatçıları aracılığıyla Bizans bahçe unsurları hakkında da varsayımlara varılabilmesini sağlayacak katılımında bulunmuş olmasıdır.

Abbasi döneminde ise hem arkeolojik kaynaklar hem de kısıtlı da olsa ilk kez çağdaş anlatımlar bulunmaktadır. Bu konuda kaynak niteliği taşıyan El-Katibi hakkında bölüm 1.4'te bilgi verilmiştir. Elde yazılı kaynak bulunmasına rağmen henüz görsel malzeme yardımı sağlanamamıştır. Konuyla ilgili ilk kitap resmi ile ancak Abbasi devrinin en sonunda karşılaşılacaktır ve bu, İslam etki alanına dahil olmasına rağmen İslam egemenliğinde olmayan bir coğrafyada bulunan bir bahçeyi betimlemektedir (Şekil 6.2).

Daha sonraki dönemlerde ise bazı bölgelerde tam olarak korunmuş örnekler ve bunlarla ilgili neredeyse eksiksiz denebilecek diğer veriler bazılarında ise bunların bir kısmı hayli zengin şekilde bulunmaktadır. Daha sağlam kalmış ya da hakkında daha çok veri bulunabilecek eserler üzerine çok sayıda araştırma yapılmış birçok da sonuca varılmıştır. Ancak bütün hakkında bir değerlendirme yapılması imkanı çok kısıtlı olmuştur.

1.4. Gezinlerin aktardıkları ve geçmişte yapılan araştırmalar üzerine notlar

- 917 yılında, El-Katibi'nin Bağdat Tarihi'nde iki Bizans elçisinin Abbasi başkentine gelişini aktaran bölümler elde olan ilk yazılı betimleri oluşturmaktadır.
- Babürname: Hindistan'daki Babür hanedanının kurucusu ve ilk imparatoru Babür, asıl adı ile Zahiruddin Muhammed'in (1483-1530) düzyazı biçimindeki

otobiyografisidir. Türkçe olarak da yayınlanmış olan bu eser, her gittiği yerde bahçeler yaptırmasıyla da tanınan Babür'ün yaşadığı dönem bahçeleriyle ilgili kendi ağzından aktarılan zengin bir kaynaktır.

- Clavijo: XV yy'ın başında İspanya'dan Kastilya ve Leon kralının elçisi olarak Timur'a gönderilen Clavijo'nun yolculuğu sırasında yaptığı bahçe betimlemeleri bahçeleri temel alan anlatımlar olmamasına rağmen objektif ve verimli bir kaynak oluşturmaktadır. Clavijo Semerkand'a 1404 yılında varmış, aslen kabul törenlerini ve bayramları anlatırken bahçeler hakkında da çok zengin detay aktarmıştır.
- Pietro della Valle (1586-1652): Kutsal toprakları gezmek amacıyla Roma'dan yola çıkan İtalyan gezgin. İstanbul, Kahire, Şam, Bağdat gibi önemli İslam kentlerini, ayrıca İran ve Hindistan'ı gezmiştir. Bu gezileriyle ilgili notları yayınlanmıştır.
- Chardin: Fransız vatandaşı olarak doğan ancak daha sonra Londra'ya yerleşen ve Sir ünvanı alan Jean Chardin (1643-1713), Ortadoğu ve Hindistan'a yaptığı seyahatlerin ardından XVII yy'dan günümüze kalmış çok değerli bahçe gözlemleri bırakmıştır.
- 1938 yılında Arthur Upham Pope ve Phyllis Ackerman'ın yayınladığı 7 ciltten oluşan kapsamlı bir eser olan A Survey of Persian Art'ta 1427-1445. sayfalar arasında bir tam bölüm "Bahçeler" konusuna ayrılmıştır.
- 1930'lu ve 40'lu yıllarda Sedad Hakkı Eldem bugüne oranla çok daha iyi durumda korunmuş olan Türk bahçelerini incelemek ve belgelemek üzere çalışmalar yapmıştır. Bu çalışma daha sonra Türk Bahçeleri adıyla yayınlanmıştır (1976).
- 1962 yılında Donald L. Wilber'in Persian Gardens and Garden Pavilions isimli eseri Tokyo'da basılmıştır. Tarihöncesinden XIX yy. bahçelerine kadar geniş bir malzemeyi kapsayan eser şu ana kadar kendi konusunun ana kitabı niteliğini sürdürmüştür.
- 1972 yılında Susan Jellicoe "The Landscape of Man" adıyla yazdığı genel içerikli bir eserde, ilk kez, İslam bahçesiyle ilgili olarak bir bölüm ayrılmıştır.

- 1974 yılında Washington’da bulunan Dumbarton Oaks araştırma merkezi İslam Bahçesi (Islamic Garden) adıyla bir toplantı düzenlemiş ve bu toplantının bildirileri aynı adı taşıyan bir kitap olarak Richard Ettinghausen ve E. B. MacDougall’ın editörlüğünde basılmıştır (1976).
- 1980’li yıllarla birlikte bu konuda yapılan araştırmalar sayıca artmaya ve çeşitlenmeye başlamıştır.

Seyahatnameler doğrudan bilgi verirken araştırma niteliğindeki eserler görülebileceği gibi çok yakın zamana kadar büyük eksikliği çekilen yayınlar olmuştur. Bu çalışmaların hemen tümünün ortak özelliği farklı konuların uzmanları tarafından yapılmış olmaları, önsözler dışında “İslam Bahçesi” kavramına değinilmemiş, her araştırmacının kendi tarihi ya da coğrafi alanı ile ilgili yayınlara sınırlı kalmış olmasıdır.

1.5. İslam Dünyası’nda Sözcük olarak “Bahçe”: kökenler, ayrımlar, filolojik notlar

- Arsa (Arapça): “eğlence bahçesi” anlamına gelebilmekle birlikte asıl kullanımı kent surları içinde kalan tüm bahçeleri ifade etmektedir.
- Bagh (Arapça) Türkçe ifadesiyle “bağ”: Arsa, tarla, toprak parçası. Selçuklu devrinde “bağ” sözcüğünün saray ve bahçeyi birarada içeren külliyyeye verilen isim olduğu görülmektedir. Çağdaş Türkiye Türkçesi’nde anlamı çoğunlukla “üzüm yetiştirilen bahçe”yle sınırlı kalmıştır. Farsçada bu işlevdeki bahçeler Türkçe’de kullanım kazanmamış olan “raz” ve “anguristan” sözcükleriyle karşılaşılır. Sözcük aslen Arapça olmasına rağmen Farsça soneklerle kullanımı son derece yaygındır ve Türkçe’ye de Farsça küçültme ekiyle birlikte öncelikle “bağçe” ve daha sonra bahçe olarak girmiştir. “Bağçe” sözcüğü aynı zamanda bahçelerin içerisinde bulunan tarhları da ifade etmekteydi.
- Jahar bagh ya da chahar bagh, (Türkçeleştirilmek istenirse “Cihar Bağ”) dört bölümlü bahçe. Pinder-Wilson (1976) “chahar bagh” kelimesinin ilk kez XII yy’da kullanıldığını söylüyor. Araştırmacının Mirza Muhammad Hasan Khan Sani ad Dawla’nin Miratu’l Buldan’ından (Tahran, 1877-80) benimsediği

iddiaya göre Sogd dilinden gelme bir sözcüktür ve “s’r’b’gh” (kule) sözcüğünden kaynaklanmaktadır; daha sonra popüler etimoloji sonucu bu hale gelmiştir. Dolayısıyla yazara göre aslında “dört” ve “bahçe” sözcüklerinden meydana gelen bir bileşik sözcük olduğu sadece yakıştırmadan ibarettir.

- Biheşt (Farsça): cennet. Bu sözcükle birçok İran bahçesinin isminde de karşılaşılr.
- Bustan (Farsça): Farsça “koku” ya da “rayiha” anlamına gelen “bu” ve yer ifade eden “estan” soneki ile türetilmiştir, sözcük anlamıyla “kokulu yer” demektir. Türkçe’ye “fayda amacıyla tarım yapılan bahçe” anlamıyla geçmiştir. Arap yazarlar tarafından “bir külliye içinde bulunan kapalı, içinde kanallar ve havuzlar bulunan bahçe”leri ifade etmek için kullanılmıştır.
- Bülbülhane (Farsça): “bülbül evi” ifadesi bahçenin eşanlamlısı olarak kullanılmıştır. Hem bülbülün bahçelerde varlığı en tercih edilen kuş olması hem de olasılıkla Kur’an-ı Kerim’de bahçelerde varlığı belirtilen bülbüllere bir değinme olarak bu isim tercih edilmiştir. Her zaman hangi türe ait oldukları belirlenemese de bahçelerde birçok farklı kuş çeşidinin bulunduğu bunların bir kısmının da bahçelere kendi kendine gelen kuşlar değil özellikle buralara yetiştirilen kuşlar olduğu da bilinmemtedir. Buna ilişkin görsel malzeme bölüm 4.1’de incelenebilir.
- Favara (Arapça) Farsçalaştırılmış haliyle “favvare”: fiskiye. Türkçe’ye geçmemiş ve tipolojik açıdan önemli yer tutan bir sözcük olmamasına rağmen ilginç bir noktaya dikkat çekmesi nedeniyle filolojik notlar arasına alınmıştır. Bu sözcük tümüyle Arapça şekliyle Farsça’da da kullanılmıştır ve Farsça’da muadili bir sözcük yoktur. Dolayısıyla İslam öncesinde İran’da tanınmayan bir kavram olduğunu ve tümüyle Arap etkisiyle diğer bahçelerde kendini göstermiş olduğunu varsaymak mümkündür. Kur’an-ı Kerim’de bahçelerde akan sular üzerinde çok durulması, suyu görme dışında bazen açıkça belirtildiği şekilde duyma hissi aracılığıyla daha da belirgin kılacak olan şırıltıyı yaratacak mekanizmanın oluşturulmasını teşvik etmiş olmalıdır: “Yayılmış gölgeler, çağlayarak akan sular” (Kur’an-ı Kerim 56/30-31).

- Firdaws (Farsça) – Türkçeleştirilmiş haliyle “firdevs”: hem cennet hem bahçe anlamına gelir. Arapça metinlerde de karşılaşılabilen bir sözcüktür.
- Gülistan (Farsça) gül bahçesi ya da şiir divanı.
- Hayr (Arapça) “kent dışı park” ya da “hayvanat bahçesi” anlamına gelmektedir. İçinde bağımsız bir köşk yapısı ile diğerlerinden ayrılır. Aynı sözcük bahçenin kendisi haricinde bu köşkü de ifade edebilmektedir
- Jannat (Arapça) “Cennet” ya da “bahçe” anlamına gelmektedir. Kullanıldığı duruma göre anlam farkını ayırt etmek çok güç olabilir.
- Nakhband (Türkçeleştirildiğinde Nahlbend) Arapça-Farsça: Arapça bir köke Farsça son ek ilave edilmesiyle oluşturulmuştur. “Yapay çiçek yapan kişi” anlamına gelir. Konu bölüm 15’te açıklanmıştır.
- Pairidaeza (Farsça) Paradeisos (Yunanca): çitle çevrili yer, etrafı sınırlandırılmış yer. Batı dillerinde “Cennet”i ifade eden sözcük büyük olasılıkla bu sözcükten türemiştir. Sıklıkla “av parkı” anlamında kullanılmıştır.
- Rawda (Arapça) çoğulu Riyad (son harfi Türkçe’deki “d” sesi ile “z” sesi arasında bir şekilde telaffuz edilir: Bahçe “bahçeyle ilgili şiirler” anlamına gelen Rawdiyat sözcüğünün de kaynağıdır. Çoğul halde mezarlık anlamına gelir. Hillenbrand (1994)’a göre mezar terminolojisindeki belki de en ilginç sözcük “rawda”dır; bu açıkça Cennet’e bir gönderme ve mezar sahibinin imanını ifade edici bir belirlemedir. Diğer yandan Türkçe’de 1940’lı yıllara kadar “matematik” anlamında sıklıkla kullanılmakta olan “riyaziye” sözcüğünün de kökeni “Riyad”dır. Özünde düzen kavramını ifade eder. İslam bahçesinin başlıca belirleyici özelliklerinden olan düzen kavramı üzerinde daha sonraki bölümlerde ayrıca durulacaktır.
- Rawdiyat (Arapça) ise bahçelerin betimlenmesi üzerine dayalı edebi türe verilen isimdir. Bunun alt bölümü olarak “Nawriyat” sözcüğüyle ifade edilen ve çiçeklerin betimlenmesi anlamına gelen tür de bulunmaktadır.

2. İSLAM DÜNYASI SINIRLARI İÇİNDE İSLAM ÖNCESİ MİMARİ MİRASTA BAHÇE

2.1. Arap

İslamiyetin doğduğu dolayısıyla İslam mimarisinin doğduğu yer olarak ifade edilebilecek Arap Yarımadası'ndaki İslam öncesi dönem mimarisi hakkında eldeki zaten çok kısıtlı bilgi bahçe mimarisi söz konusu olduğunda daha da azalmaktadır. Bahçeler özellikle Arap ikliminde denetim altına alınabilmiş tek doğa parçasını temsil etmekteydi. Araplar'da bakir doğanın heves ve heyecan yaratan bir unsur olarak betimlemesine rastlanmamaktadır. Arabistan'ın coğrafya ve ikliminde kontrol altına alınmamış (bahçe haline getirilmemiş) doğa her zaman vahşi ve tehditkardı. Çöl gibi sonsuz ve korkutucu doğa parçasıyla birlikte yaşamaya alışmış kişiler için ancak etrafı çevrili doğa parçası hakim olunabilen doğa parçası demektir. Araplar'ın yeşile olan tutkusu sarıya karşı, etrafı çevrili ve kapalı olana eğilimi sonsuz ve açık olana karşı antipatisinden kaynaklanmış olmalıdır. Bahçe ortamının bir diğer özelliği ise, dünya zevkleri düşünüldüğünde ortaya çıkmaktadır. Vaha ya da bahçe dışında dünyasal zevklerin rahatça yaşanabilmesine olanak veren ortam, Arap ikliminde pek bulunmamaktadır. Ya sahiplenilmiş, içinde oturulan binalar ya da vahşi doğa: ikisinin arasında hem içinde yaşayanı olmayan yani yalnızlığa izin veren hem de vahşi olmayan yer bahçe olmuştur. İklimin olumsuzluklarını hafifleterek kişiyi rahatlatan ve zevke yönelten ortam tümüyle bahçede bulunmuştur. Ancak tüm bunlara rağmen günümüze gelen İslam öncesi yazılı metinlerin hiçbirinde bahçe ile ilgili içeriğe rastlanmamaktadır (Rubiera y Mata, 1986). Bu nedenle İslam öncesi Arabistanı'nda da iklim nedenleriyle bir tür bahçe tutkunluğu olduğunu öne sürmek sadece varsayımlar aracılığıyla söz konusu olabilir. Öte yandan erken İslam kaynaklarının böylesine büyük miktarda sözünü ettiği şeyin bu kültüre çok yeni katılan bir unsur olmadığı da muhakkaktır.

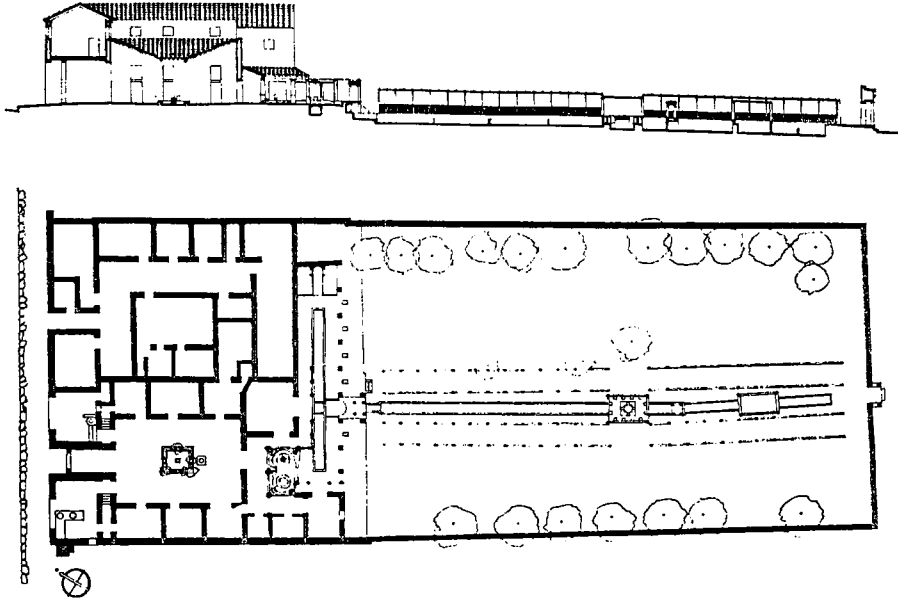
2.2. Roma – Geç Antik – Bizans

Daha sonraları İslam Dünyası olarak tanımlanabilecek olan dünya kesitinin büyük bir bölümü (zellikle tüm Akdeniz havzası ve büyük lde Orta Doğu) Roma İmparatorluğu etki ve hakimiyeti altında yüzyıllar geçirmiştir. İlk İslam fetihleri yapıldığında fatihler bu topraklarda Roma kültürünün Hristiyanlaşmış devamcısı olarak ifade edilebilecek geç antik uygarlıkla karşılaşmıştır. Hristiyan bahçesi diye bir kavram tanımlanamadığı için bu karşılaşmanın sonucunda İslam fatihlerinin Roma kültürünün ürünleri olan bahçeleri tanıdığı varsayılabilir. Roma ve Bizans bahçeleri hakkında günümüze ulaşan bilgiler İslam ncesi Arap dünyasıyla kıyaslandığında daha somuttur. Roma mimarisinde, özellikle sivil mimaride bahçeye büyük bir düşkünlük olduğu hem yazılı kaynaklar aracılığıyla aktarılmıştır; hem de arkeolojik verilerle sabit, somut bir gerçektir. Her iki türün de bir rneği aşağıdaki maddelerde incelenebilir.

2.2.1. Arkeolojik Veriler Işığında Roma Bahçeleri

Özellikle İtalya'nın Pompei ve Herculaneum antik kentleri kazılarında çok iyi korunmuş olarak günümüze gelmiş Roma villası örnekleri ortaya çıkarılmış, bunların arasında çok gösterişli bahçelere sahip olanlara da rastlanmıştır. rnek olarak Pompei kenti kazılarında ortaya ıkarılan Marcus Loreius Tiburtinus'un bahçesi gösterilebilir (şekil # 2.1). Bu tartışmasız Pompei'deki en büyük ve gösterişli bahçedir. Eve bir kanalla bağlanır. Bir şelale yukarıdaki açık terasın ortasında aşağıdaki nymphaeum'a doğru dökülür. Ardından uzun bir kanal tüm bahçe boyunca akar. Kanalın orta noktasını mermer bir eşme ve pergola belirler. Bahçenin kuzeyindeki terasın doğu bitiminde bir açık hava yemek odası düzenlenmiştir (McKay, 1975). Bu bahçenin planının yüzyıllar sonra Endülüs İspanyası'nda karşılaşılacak İslam bahçelerinin planlarıyla olan ilişkisine de ayrıca dikkat etmek gerekir.

Duvar resimlerini Roma dönemi bahçeleri hakkında kaynak olarak kullanmak kısmen mümkündür. Stabiae ve diğer birçok duvar resimlerinde de Roma bahçeleri görülmektedir. Ama bunlar bazı kanatlarında portikolar bulunduğu ve hayli yüksek ağaçlar içerdiklerinden fazla bilgi vermemektedir.

Şekil 2.1. Tiburtinus Villası (MacKay, 1975)

2.2.2. Yazınsal Kaynakların Işığında Roma Bahçeleri

Roma sivil mimarlığında bahçe kullanımının arkeolojik verilerle tutarlılık içinde bulunan edebi verileri içinde en etikileyici örneklerden biri Plinius'un mektuplarında gözlenebilir (Plinius, II, VII).

"Yemek odası bahçeye ve onu çevreleyen yola bakar"... "Bahçede sık dikilmiş dut ve incir ağaçları var. Buranın toprağı diğerlerine ne kadar yaramıyorsa bunlara da o kadar iyi geliyor."... "Teras, portiko ve bahçenin üzerine bakan bir de ayrı bina var ona 'gözdem' diyorum: onu çok seviyorum, kendim yaptırđım"(Plinius, II, VII).

Bu kısa pasajlardan da anlaşıldığı şekilde, Plinius döneminde zengince bir kişinin sahip olabildiğı villanın özellikleri arasında bahçeye değinilmekteydi. Tarif edilen bahçe Stabiae duvar resimlerinde karşılaşılan görüntülerden pek farklı değildir. Stabiae resimlerinde ilk göze çarpan özellik bahçe duvarlarının oldukça üzerine taşan düzeylerde sık ağaçlardır ki, bu Plinius'un söyledikleriyle de çelişmez: *Hortum morus et ficus frequens vestit* (Plinius, II, VII). Diğer yandan Pompei'deki Marcus Loreius Tiburtinus villasında da sıra halinde dikilmiş ağaçların kökleri bulunmuştur (McKay, 1975).

Hem Pompei villasında hem de Plinius'un tarifinde yapının itibarlı yerlerinin "bahçeye bakmalarıyla" ayırt edildiğini, her ikisinin de bahçeye hakim bir yemek alanının bulunduğunu gözlemlemek mümkündür.

Bunlara karşın eldeki veriler daha sonra İslam dünyası bahçelerinde rastlanacak örneklerin aksine (örneğin kaplamalı ağaç gövdeleri, özel seçilmiş çeşitler) ağaçlar üzerinde çok fazla hakimiyet çabası harcanmadığını, ağaçların sadece varlıklarıyla katkıda bulunduğunu göstermektedir. Stabiae duvar resimlerindeki bahçelerden dışarı doğru kendini gösteren ağaçların yükseklikleri ile verdikleri etki, bir düzenden ziyade rastlantısallık düzeyinde kalmaktadır. Plinius'un aktardıklarında da dut ve incir seçiminin tercihten ziyade iklime uygunlukla açıklandığını görmek mümkündür. Ancak her ikisinin de meyve veren ağaçlar olması, yetişebilen ağaçlar arasında bu yönde bir tercih kullanıldığı yönünde bir işaret sayılabilir. Ayrıca Plinius'un hem de Marcus Loreius Tiburtinus'un evinde, bahçenin Güney ya da Doğu yönüne yerleştirildiğini görüyoruz. Bu, hem bitkilerin daha fazla güneş alması hem de yakıcı öğleden sonra güneşinden daha az etkilenmeleri için düzenlenmiş olmalıdır. Plinius da öğleden sonraları bahçede sığınabildiği gölgelik mekandan memnuniyetle söz etmiştir: *post meridiem gestationis hortique proximam partem umbra sua temperat* (Plinius, II, VII).

Plan şeması açısından ise ne yazık ki Plinius'un tarifi pek açıklayıcı değildir. Buna rağmen Pompei'deki bahçenin tam ortasından uzunlamasına eksen oluşturarak geçen bir kanal bulunmaktadır. Plinius'ta bunun bulunduğu dair bir işaret olmamasının nedeni, daha ziyade villanın kurulu bulunduğu yerdeki su durumunun yetersizliği olmalıdır. Bu eksiklik başka bir pasajda ifade edilmektedir: *deficitur aqua salienti* (Plinius, II, VII).

Roma bahçelerindeki, tüm bahçe boyunca uzanan su kanalı varlığı Doğu (İran) uygarlığıyla tanışmanın öncesinde karşılaşılmayan bir unsurdur. Generalife'deki tek eksenli bahçenin çok benzerleri ile Roma bahçeleri arasında Pompei'de sıklıkla karşılaşılmaktadır.

Roma kent planlarında hemen hemen değişmez bir kural olarak karşılaşılan Cardo-Decumanus kesişmesinin yarattığı haçvari plan şeması ise, Herculaneum palaestrası dışında hiç rastlanmayan bir bahçe kuruluşudur. Batı İslam mimarisinde günümüze

gelmiş önemli bir örneği Elhamra Sarayı'ndaki Arslanlı Avlu olan bu plan şeması, dolayısıyla Roma aracılığıyla değil de Hint-İran kökeninden, direkt olarak İslam aracılığıyla buraya kadar ulaşmıştır (Ruggles, 1994). Yine İran kökenli olan ve antik çağda Roma'nın Ortadoğu'daki varlığıyla birlikte batı Akdeniz mimarisinde görmeye başladığımız uzun eksenli oluşturan su kanalı unsuru da yine aynı yapıda bu kez muhtemelen Roma aracılığıyla ulaşmış şekilde El Bürke Avlusu'nda karşımıza çıkmaktadır.

Roma dünyasında bahçıvan için kullanılan sözcüklerden biri "toparius"tur. Bundan da anlaşılacağı gibi bahçıvan sadece bitkileri yetiştirmekle uğraşmıyor, yaprak ve dalları kesmek suretiyle bunlara sanatsal bir görünüm kazandırıyor. Buna "opus topiarium" ad veriliyordu ve eserlerin adı da "viridia tonsa" ya da "nemora tonsilia" idi. Buna en uygun ağaçlar yaprak dökmeyenlerdi: Şimşir, Selvi ve Meşe. Bunları geometrik şekiller meydana getirecek şekilde kesiliyorlardı ya da tanrılar, hayvanlar, manzaralar ortaya çıkarılıyordu. Plinius'un Umbria'daki Villasında "viridia tonsa" yöntemiyle sanatçının ve kendisinin isimleri büyük harflerle yazılıydı (Lugli, 1960).

Ancak İslam bahçelerinde Roma bahçelerinin başta gelen özelliklerinden sayılan bu sanatın hiç yer almadığı görülmektedir. Bölüm #'de görüleceği gibi yapay malzeme kullanılarak ağaçlara değişik görünüm verilmesi ya da bazı durumlarda doğrudan yapay ağaç ya da çiçekler yaratılması söz konusu olsa bile doğanın şekillerine el sürülmüyor, üzerinde değişiklik yapılmıyordu.

2.2.3. Bizans

Bizans edebi kaynaklarında bahçelerden, içinde bu konuya yine çok sınırlı olarak değinilen Digenis Acritas isimli eser haricinde, çok söz edildiğine rastlanmamaktadır (Talbot Rice, 1967).

Ancak Konstantinopolis'te çok sayıda park alanı bulunduğunu da bilinmektedir. Ayrıca Bizans sanatında çiçek motiflerinin böylesine yoğun kullanımı da Bizans'ta bahçeye verilen önemin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Büyük Saray mozaikleri kazısı sırasında da alttan çıkan çok kaliteli taşınmış toprak burada bir bahçe yapılmasının hedeflendiğini kanıtlamıştır (Talbot Rice, 1967). Bahçelerin etrafında çit ve hendekler de bulunabiliyordu (Nesbitt ve Kazhdan, 1991). Çit

bulunması, bu çalışmanın içeriğinde de bulunan, daha geç dönem İslam minyatürlerinin büyük çoğunluğunda bahçelerin sahip olduğu bir özelliktir.

İslam dünyası dahilinde, farklı yüzyıllarda yapılmış yapılmış birden fazla resimde bahçe unsurlarının betimlenmesi sırasında Bizans üslubu kullanıldığı göze çarpmaktadır; şekil # buna örnek olabilir. Ancak bu betimlenen bahçelerin kendilerinde de Bizans üslubunun hakim olup olmadığı sorusuna henüz yanıt bulunamamıştır.

2.3. İran

İran'ın tüm tarih boyunca göreceli olarak kurak ve ağaçsız olması bahçelere çok değer verilmesine yol açmıştır. Asya'nın birçok bölgesinde olduğu gibi İran'ın büyük kısmı bugün de boştur, bitki örtüsü çok seyrek. Bu seyrekliğin arasına serpiştirilmiş olan tarım bölgeleri ise ülkenin ekonomisinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu boş ve dolu yerlerin dağılımı ise su dağılımıyla paralellik göstermektedir.

Birçok İran bahçesinin plan şeması sahip olunan suya göre oluşmuştur. Buna göre “kuyu bahçesi”, “kanal bahçesi”, “sarnıç bahçesi”, gibi ifadeler kullanmak önerilmiştir (Wilber, 1962).

İran'da bahçelerin hayat-verici unsurlar olarak görülmesi çok erken dönemlerde bile karşılaşılan bir olgudur. M.Ö. 4000 yıllarında çanak çömlek üzerine yapılmış olan betimlemelerde bulunan unsurlar arasında su havuzları, bunların yanında dikilmiş bir hayat ağacı ya da dörde bölünmüş bir dünya konsepti ve bunların bazılarının ortasında yine bir havuz yer almaktadır (Wilber, 1962). Bu görüntüler çok yakın yıllara kadar karşılaşılabilecek olan ana şemanın bir habercisi durumundadır. Dickie (1976)'nin de desteklediği görüşle Budist Mandala şemasına çok yakın olan bu şema ülkeyi fetheden Araplar'ın da benimsemesi sayesinde tüm İslam topraklarına yayılmıştır.

Ahamenişler dönemi bahçeleri hakkında Stronach (1985) Pasargadae'nin büyük bölümünü oluşturan bir hükümdarlık bahçesi bulunmakta olduğunu ve planının hala

bugün de görülebilmekte olduğunu belirtmiş, bunlara çok benzer olan su kanalları hala formal İran bahçelerinde varlığını sürdürmekte olduğuna dikkat çekmiştir.

İran bahçesinde büyük ölçüde bu plandan hareket eden ve başlıca unsuru oluşturan, tutku haline gelmiş bir geometri görülmektedir. Simetri de çok sevimli ve uygulanmaktadır. Hemen hemen tüm bahçelerde kesişen iki aksın oluşturduğu çift eksenli bu simetriye rastlanmaktadır. Bu kesişme sık sık dört bölümlü bahçe şemasını ortaya çıkartmaktadır. Ancak simetri her zaman bir zorunluluk olarak görünmemektedir. Bahçenin şeması içinde bulunan bir köşkün eyvanlarından birinden kaynaklanan bir eksen üzerine de kurulabilmektedir.

İran bahçesi hükümdarlar hakkında somut bilgi sahibi olunabilen ve geri doğru Persepolis'e kadar uzanan geleneğinde her zaman hükümdarı yüceltmek amaçlı olmuştur. Dolayısıyla İslam bahçelerine yaptığı katkı da formların dışında ayrıca hükümdarlık koreografisi üzerinde incelenmektedir.

Çok kesin bir merkezin bulunması ilk dönemlerden beri İran bahçesinin incelenmesi içinde gezmek değil de bir noktadan temaşa amaçlı olduğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır. Pinder-Wilson (1976) bu konuda, Ortadoğu ve Hindistan'a yolculuklar yapmış olan Fransız gezgin Jean Chardin (1643-1713)'den:

“... İranlılar bahçelerde bizim yürüdüğümüz gibi yürümezler, yalnız bir perspektifle tatmin olurlar; temiz hava alırlar: Bu amaçla gelir gelmez bahçenin bir yerine otururlar ve gidecekleri zamana kadar da yerlerinden kıpırdamazlar.”

şeklinde çok net bir gözlem aktarıyor.

Bu gözlem İslam bahçesine kaynak olabilmek için çok geç bir döneme ait olsa da bir ulusun alışkanlıklarını bildirir nitelikte olması açısından geçerli ve faydalı görülebilir.

Cennet-bahçe kavramı bir İran yarattığı değildir, ancak bu ülkede başka her yerden daha fazla gelişmiş, tüm siyasi ve sosyal değişimler sırasında da varlığını sürdürmüştür. Ana özelliklerini yitirmeden uzak ülkelerdeki yeni şartlara uygun yeni yaratılara ilham olmuştur. Cennet – bahçe fikrinin daha geç dönemlerde Fransa ve İngiltere'ye taşınması hacıların aracılığıyla olmalıdır (Crowe, 1972).

2.4. Hindistan

İslam öncesi Hint sanatında çiçekler ve diğer bitkiler, özellikle de lotus ibadetin bir parçasıdır ve mimari heykeltraşlık eseri olarak detaylı şekilde betimlenmiştir. Profan yapılar ve bahçeler ise büyük ölçüde kerpiçten yapılmalarının da etkisiyle tahrip olmuş ayrıca çok sayıda sel felaketinin de ardından bugüne kadar çok kısıtlı sayıda örnekten iz kalmıştır (Haywood, 1972).

Daha doğuda ise Java ve Endonezya'da bahçe İslam öncesi Hint geleneğinin bir parçasıydı ve müslüman sultanlar da aynı kalıplar içinde inşaatı sürdürmüştür (Petersen, 1996).

2.5. Diğer

İslam dünyası bahçelerine Abbasi döneminden itibaren katkı yapmaya başlayan ve bir dönem boyunca hemen hemen tüm İslam dünyasını etkisi altında tutan Türk unsuru bölüm 6'da bağımsız bir başlık olarak incelenmiştir.

3. YAZILI İSLAM KAYNAKLARINDA BAHÇE

3.1. Kur'an-ı Kerim ve bahçe

Kur'an-ı Kerim'in herhangi bir yerinde mimariye yönelik kurallara rastlanmamaktadır. Dolayısıyla ibadet yerlerinin bile nasıl inşa edilmesi ve düzenlenmesi gerektiğini belirten kurallar bulunmazken zaten dini açıdan yeryüzündeki varlığı pek de gerekli bulunmayan (hatta bazı şartlarda günah bile sayılabilecek olan - bu konu bölüm 3.1.2'de incelenmiştir.) bahçe hakkındaki ifadelerin de belirgin kurallardan ziyade sadece satır aralarından çıkarılabilecek alışkanlıklar düzeyinden ileri gitmemektedir.

Kur'an-ı Kerim'de normal bir bahçeye ya da Cennet'e yönelik olarak bahçe sözcüğü yüzden fazla kez geçmektedir. Çeşitli çevirilerde (Arapça özgün metinde aynı sözcük kullanıldığı için) hangi ifadenin bahçe hangi ifadenin Cennet niyetiyle kullanıldığı konusunda uyumsuzluk bulunabilmektedir. Her durumda da filolojik kökte bulduğumuz "Cennet-bahçe"nin Kuran-ı Kerim'de tümüyle var olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.

Kur'an-ı Kerim'den çok daha eski bir semitik kökenli hikaye olan, Kitab-ı Mukaddes'te de rastladığımız Adem ve Havva hikayesinde de olayın geçtiği kutsal mekan bir Cennet-bahçedir. Bu hikayenin Kitab-ı Mukaddes'teki versiyonuna göre tanrı yerleri ve gökleri yarattıktan sonra bir de bahçe yaratır ve insanı bu bahçeye yerleştirir. Bu bahçede belki de daha sonraki dönemde İslam bahçe mimarisinde karşılaşılabilecek olan dört su kanalıyla bölümlenmiş olan bahçenin de kökenlerinin birini oluşturan dört ırmak akar (Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 2:8-14).

Adem ve Havva hikayesiyle Kur'an-ı Kerim'de (2: 29) de karşılaşıyor olması sözü geçen geleneğin Arap toplumunda da zaten var olduğunu gösteren bir kanıt oluşturmaktadır.

Dört su kanalıyla bölümlenmiş bahçenin kökenlerinin İslam'dan çok daha geriye giden Budist geleneğinde bulunması, bu unsurun bir İslam unsuru kabul edilmesini engellese de en azından hem İran'da hem Araplar dışındaki semitik uluslarda ve İslam kültüründe bulunan bir ortak köken olarak göz önüne alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Cennet'te dört (çeşit) ırmak bulunuşu Kur'an-ı Kerim (47:15)'de net bir şekilde aktarılmıştır:

“Müttakilere va'dolunan cennetin durumu şöyledir: İçinde bozulmayan sudan ırmaklar, tadı değişmeyen sütten ırmaklar, içenlere lezzet veren şaraptan ırmaklar ve süzme baldan ırmaklar vardır.”

Yine Kur'an-ı Kerim (55:46-66)'de:

“Rabbinin makamında durmaktan korkan kimselere iki cennet vardır. Öyleyken Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlayabilirsiniz? İki cennet de çeşit çeşit ağaçlarla doludur... ..İkisinde de akıp giden iki kaynak vardır... ..ikisinde de her türlü meyvadan çift çift vardır... ..Bu ikisinden başka iki cennet daha vardır... ..ikisinde de durmadan fişkiran iki kaynak vardır.”

İfadeleriyle hem Cennet-bahçe sayısı dört olarak ifade edilmiş hem de toplam kaynak sayısı dört olarak belirlenmiştir. Bu ifadeler aslen başka kaynaklardan etkilenilerek edinilen “cihar bağ” tipi bahçelerin yapımı sırasında, seçilen unsurların gerekçelendirilmesinde fayda sağlamış olmalıdır.

Tüm bunların yanında ilgi çekici bir nokta Kur'an-ı Kerim'de Cennet dahilinde sahip olunacaklar kapsamında vaat edilenler arasında çiçeklerin yer almayışıdır. Ancak bahçe banileri Kur'an-ı Kerim aracılığıyla gerekçelendirememelerine rağmen bahçelerinde çok çeşitli çiçekler dikme konusunda tereddüt göstermemişlerdir. Robert Eng'in bölüm 13'te değinilen araştırması bunun gerçekliğiyle ilgili önemli bulgular sunmaktadır.

Çiçek tutkusunun hem Hindistan'da hem İran'da İslam devrinden çok daha önceleri bulunduğu bilinmektedir. Çiçek yetiştiriciliği bu geleneklere bağlı olarak yaşamış ve gelişmiş, daha sonra bu çiçeklerin bahçelerde bulundurulması, lale ile Allah'ın Hz.

Muhammed'le gülün ilişkilendirilmesi gibi yöntemlerle İslami açıdan gerekçelendirilmiştir.

Ayrıca bahçelerin yüksek duvarlarla çevrili yerler olması, içinde köşkerin bulunması gibi gerçek yaşamın zorunluluk ve isteklerinden kaynaklanan unsurlar da Kur'an'ın içerdiği ifadeler aracılığıyla kolaylıkla gerekçelendirilmiştir. Zaten Kur'an'ın vaat ettiği Cennet de varlıklı bir insanın dünya üzerinde yaratacağı ortamdan farklı olmayıp, pek de hayal gücüne yer vermemektedir. Dolayısıyla bu kapsamlarda uyum fazlasıyla kolay olmuştur.

3.1.1. Cennet'e değinme olarak bahçe

Bahçe hiç kuşkusuz Cennet'i taklit etmeksizin çağrıştırmak amacını da gütmüştür. En başta önemli türbelerin bulunduğu mezarlık alanlarına girenlerin Cennet'i hatırlaması burada gömülü bulunan kişinin itibarı açısından da önemliydi. Timurlular'da, kişinin hem hayattayken bahçe olarak hem de öldükten sonra türbesinin bulunduğu mezar alanı olarak aynı mekanı kullanıyor olması bu konuda kuvvetli bir göstergedir. Safevi devri İrani'nda ve Babürlü Hindistanı'nda bahçeler içinde, ağaçlar, çiçekler, çeşmeler ve su kanalları arasına kurulmuş olan sekizgen saray köşkeri bazen "Heşt Behişt" (sekiz Cennet) adıyla anılırdı. Özellikle Babürlüler'de bu çağrışımların türbe formlarında da benzeri şekillerde var olduğunu düşünmek fazlasıyla mümkündür. Sekizgen form bu yapılarda sıklıkla tercih edilmiştir. Özellikle de bu mezar yapılarının bahçe içine yerleştirildiği görüldüğünde bu düşünce kuvvetlenmektedir. Bu gibi bir ortamda Cennet'teki zevklere yönelik küçük bir ima aramak da mümkündür. Köşker, gölge veren ağaçlar ve akan sular hep buna yönelik olmalıdır. Eğer böyleyse bu çağrışımların doğrudan değil de şuurlarına hitap edecek şekilde gerçekleştirildiğinin düşünülmesi gerekir (Hillenbrand, 1994).

Yine aynı bağlamda hemen hemen her zaman yer alan bir unsur olan düz ve uzun bir kanal, sonsuzluğu çağrıştırmaktaydı. Suların şeffaf olmaması ve dolayısıyla derinliğini tam anlayamaması da belirsizlik hissiyle birlikte sonsuzluğu ifade ediyordu (Lehrman, 1980).

Bölüm 3.3’de, Yunus Emre’nin şiirinde, görüleceği gibi Cennet’te sözü geçen tüm unsurlar Tanrı’yı hatırlatmaktadır. Dolayısıyla aynı unsurlar günlük yaşamda karşımıza çıktığında da Tanrı’yı hatırlatacaktır.

3.1.2. Cennet’in antitezi olarak bahçe

Bahçe, tüm olumlu yanlarının dışında, Grabar (1988)’in da belirttiği özelliklerinden biriyle dünyevi zevklerin de mekanıdır. Çünkü Kur’an-ı Kerim’de betimlenen Cennet’i taklit eden her mekan, (aslında dünyadaki örneklerine sadece isimleri benzeyen fiillerin gerçekleştirilmesiyle) şarap içilen, tembellik edilen, çokça yenilen, genç kız ve erkeklerle ilişkiye girilen bir günah mekanı olacaktır:

“...ölümsüzlüğe ulaşmış uşaklar dolaşır, Main’den doldurulmuş testiler ibrikler ve kadehlerle ki bu şaraptan ne başları ağrıtılır ne de akılları giderilir. Beğendikleri meyvalar, canlarının çektiği kuş etleri, saklı inciler gibi iri gözlü huriler, yaptıklarına karşılık olarak verilir..... dikensiz kirazlar, meyvaları tıklım tıklım dizili muz ağaçları, yayılmış gölgeler, çağlayarak akan sular pek çok meyva arasında; tükenmeyen ve yasaklanmayan ve yükseltilmiş döşekler üstündedirler.” (Kur’an-ı Kerim 56/17-34).

Bundan başka, içinde yapılan ne olursa olsun, taklit edilemez olan Kur’an’ın içeriğini taklit etmeye çalışmak, Cennet’i yeryüzünde inşa etmek başlı başına bir suçtur: “Görmedin mi Rabbin ne yaptı Ad kavmine; ülkelerde benzeri yaratılmamış olan direk sahibi İrem şehrine?” Kur’an-ı Kerim (89/6-8). Rubiera y Mata (1986) XII yy.’da yaşamış olan dünyanın harikaları üzerine bir kitabın yazarı Granadalı Abu Hamid’den alıntılanarak yukarıdaki ayetin Ad’ların kralı Şaddad’ın İrem kentine Cennet’in taklidi niteliğinde muhteşem bir bahçe yaptırdığı için bu cezanın verildiğini belirtiyor. Yine aynı yerde kralların yaşamları hakkında bir eser yazmış olan Al-Şubi’den alıntılanarak Şaddad ile Hud peygamber arasındaki diyaloga yer verilmektedir. Bu diyalogda da suç olanın Allah’ın göklerde vaat ettiğini yeryüzünde kopyalamaya çıkmanın meydan okuma suçu olduğu ortaya çıkmaktadır.

3.2. Hadisler ve bahçe

Hadisler İslam’ın şahıs olarak tek kaynağı sayılabilecek Hz. Muhammed’in bu konudaki görüşlerini yansıttığı için ve derlenerek bu görüşleri sonraki nesillere

aktardıkları için önemli sayılmalıdır. Hz. Muhammed yaptığı bir rüya yorumunda “bahçe İslam’ı temsil eder” ifadesini kullanmıştır (Buhari 9,87,142). Kendi gördüğü bir rüyada da büyük bir bahçe içinde bir kent bu kentin içinde akan bir ırmak görmüştür. Daha sonra burasının Cennet olduğu kendisine anlatılmıştır (Buhari 9,87,171). Genelde Cennet konusunda verilen standartlaşmış bilgiler dışında hadislerde daha belirgin detaylarla da karşılaşabilmektedir. Elde edilen başlıca bilgi bahçeler hakkında belirli düzenlemeler olmadığıdır. Hz. Muhammed bahçeler üzerine söylediği her sözde ekonomik önemi açısından konuşmuş, Cennet dışında “bahçe” ifadesinden meyve (özellikle hurma) yetiştirilen yer anlaşılmıştır. Konular verimlilik, zenginlik, ya da bunlar üzerine hukuki meseleler olmaktan öteye gitmemiştir. Sık sık bahsedilse bile her zaman ekonomik değer arzemesi bahçenin az bulunur, değerli bir unsur olduğunu açıklamaktadır. Su kanallarının da bulunduğu, bunların çeşitli bahçeler tarafından ortak kullanıldığı ve suyun kurallara göre paylaşıldığı da yine hadislerden öğrenilebilir (Buhari 3,49,871). Ne yazık ki hadisler bunların kente göre konumu ya da boyutları (küçük, büyük gibi çok yetersiz ifadeler, ya da bugün için kriter oluşturamayacak verdiği meyve miktarı gibi bilgiler dışında) hakkında aydınlatıcı olamamakta, erken devir İslam bahçeleri hakkında daha fazla detay öğrenilmesini sağlayamamaktadır.

3.3. Edebiyat

Kutsal kitap Kur’an-ı Kerim dışında birçok edebi eserde de bahçe ile ilgili bilgi bulmak mümkündür. İçerik incelemesinden önce dikkate alınabilecek önemli bir nokta Fars edebiyatında bahçe isimleri taşıyan edebi türlerin bulunmasıdır. Bustan ve Gülistan sözcükleri sadece bahçe anlamında değil şiir ya da hikaye divanı ya da antoloji anlamında kullanılmıştır. Bu da hem bahçe kavramının günlük yaşamdaki rolünün ne denli genişleyebildiğinin hem de bahçeyle edebiyatın ne denli iç içe geçtiğinin dolayısıyla da edebiyattan bahçe hakkında çok şeyler öğrenilebileceğinin bir göstergesidir. Bu bağlamda en tanınmış eserler İran klasik edebiyatının en önemli sairlerinden biri olan Şirazlı Sadi’nin (y.1213-1291) aynı adlı yapıtlarıdır.

Ayrıca Arap edebiyatında Rawdiyat ve Nawriyat ismiyle ifade edilen ve sırasıyla bahçeler ve çiçekler üzerine eserler veren türler bulunmaktadır.

Cennet'i bir bahçe olarak betimlemek, Kur'an-ı Kerim'e duyulan saygının da etkisiyle çağlar boyunca İslam edebiyatının izlediği bir çizgi olmuştur.

Aynı coğrafyada, Mezopotamya'da, daha İslam'dan yüzyıllar önce Gilgamiş tanrıların bahçesinde dolaşmakta ve Moynihan (1979)'ın R. DeRohan Barondes'in "Garden of Gods"ından alıntıladığı bu parçada (serbest bir çeviriyle) şunları söylemektedir :

Ve iste ağaç orada parıldıyor
Altın kumlarda kristal dallarla.
Bu ölümsüz bahçede Ağaç durur,
Güzelliği ve altın gövdesiyle.
Kutsal bir çeşmenin yanında bir ağaç dikilidir,
Üzerinde zümrütlere ve tanımsız mücevherlerle.

Bu ifadelerin diğer bir ilginç yanı da sadece Cennet ve bahçe kavramlarının asırlardır var olan sürekliliğini yansıtmakla kalmaması ve bölüm 7'de değinilen yapay bahçe unsurlarını da yüzyıllar öncesinden tanımlıyor olmasıdır.

Yunus Emre'nin aşağıdaki şiirinde görülecek olan sekiz cennet (İran mimarisinde de karşılaşılabilecek olan "Heşt Behişt") fikri de aynı düşünce çizgisinin devamı olmalıdır.

Şol cennetin ırmakları akar Allah deyu deyu
Çıkmış İslam bülbülleri öter Allah deyu deyu

Saltınur Tuba dalları Kur'an okur hem dilleri
Cennet bağının gülleri kokar Allah deyu deyu

Hep nurdandır direkleri gümüştedir yaprakları
Uzadıkça budakları biter Allah deyu deyu

Aydan aydıdır yüzleri şekerden tatlı sözleri
Cennette Huri kızları gezer Allah deyu deyu

Açıldı göklerin kapısı rahmetle doldu hepsi
Sekiz cennetin kapısı açar Allah deyu deyu

Yunus Emre'm var yarına koma bu günü yarına
Yarın Hakkın divanına varam Allah deyu deyu

Yunus Emre'nin bu şiiri tüm yapıtları arasında en popülerlerinden biri olarak bahçe imgesine duyulan ilgiyi de somutlaştırmıştır. Buradaki betimlemelerde tümüyle dünyasal bahçe unsurları kullanılarak cennet tarif edilmiştir: Başka kaynaklardan bahçelerin güncel unsurları olarak ortaya çıkarılan ses çıkararak akan sular, bülbüller, ağaçlar, yapay malzemedeki yapraklar ve sekiz sayısı bunlardır.

Burada verilen örnekler dışında da tüm çalışma boyunca çeşitli bölümlerde müslüman yazar ve şairlerin çeşitli eserleriyle kontekste uygun örneklerle karşılaşılacaktır.

Edebi eserlerin strüktürlerinde bahçeyi ve bahçe sembolizmi yansıtmaları konusu bölüm 8'de ayrıca değerlendirilmiştir.

4. İSLAM SANATINDA BAHÇE

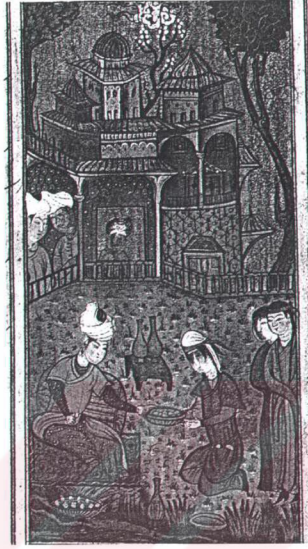
4.1. Resim Sanatı

4.1.1. Kitap Resmi - Minyatür sanatı

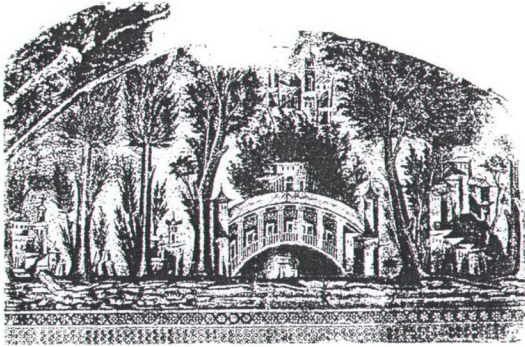
İslam sanatları içerisinde önemli bir yer tutan minyatür, özellikle erken dönem bahçeleri dışındaki yapıtların genel özellikleri hakkında hayli geçerli bilgileri günümüze kadar getirmiştir. Minyatür sanatının olumlu yanı edebiyatta olduğu gibi muğlak ifadeler yerine gözle görülerek bazı şüphe ve tereddütleri nispeten giderme olanağı sağlayabilecek malzeme sunmasıdır.

Minyatürlerin malzeme olarak kullanılmasında karşılaşılabilecek kısmi yetersizlikler de şu şekilde ifade edilebilir:

- Genellikle başka olay ya da nesnelere aktarmaya çalışırken bahçenin yalnızca bir fon olarak bulunması sanatçının bahçe betimlemesinde gerçekçiliğe ne kadar önem verdiği konusunda kuşku yaratmakta, betimleme kaygısı duymadığı ortamı istediği ya da geleneğinde sahip olduğu şekilde yansıtmış olup olamayacağı sorusunu gündeme getirmektedir.
- Belirgin şekilde başka bir dönem üslubundan etkilenmiş sanatçıların eserlerinin içeriklerinde de etkilendikleri yapıtların içeriklerini kısmen yansıtmış olma olasılıkları da bulunmaktadır. Örneğin Şekil # 4.1'deki resim bir Osmanlı el yazmasında bulunmaktadır. Bu, Cerasi'nin işaret ettiği şekilde -Şam Emeviye Camii'ndeki duvar resimlerindeki yapılarla (Şekil # 4.2.) doğrudan kıyaslanabilecek kadar - yoğun Bizans esintileri taşıyan kitap resmi doğal olarak değerlendirilirken içeriğinin de Bizans dönemi eserlerinden kısmen kopya edilmediği, en azından çok yoğun bir esinlenmenin bulunup bulunmadığı gibi soruları ortaya çıkartabilmektedir..

Şekil 4.1. Bizans etkili Osmanlı minyatürü (Cerasi, 1994)

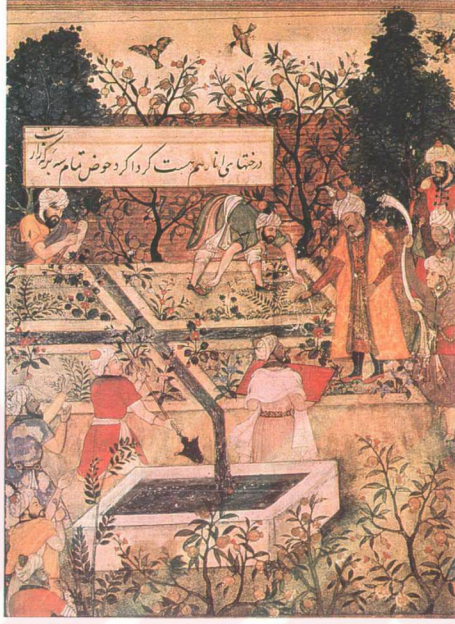
Şekil 4.2. Şam Emeviye Camii mozaiklerinde hayali bahçe (Grube, 1994)

- Geniş alana yayılan ve plan şeması olarak da incelenmesi çok yararlı olacak olan bahçelerin kuşbakışı görüntülerini içeren minyatürler sayıca çok azdır. Hatta Wilber, (1962) bunlardan tümüyle yoksun olduğunu belirtmiştir. Bu tür örnekler bu çalışma dahilinde de azınlıkta kalmaktadır (Örneğin şekil # 5.1.).
- Bahçelerin önemli unsurlarından olan köşk yapılarını bahçenin bütününe olan ilişkisiyle betimleyerek bu konuya açıklık getirebilecek çok sayıda minyatür bulunmamaktadır.

Herşeye rağmen bu konuda Petruccioli (1986)'yi kaygılandıran “sanatçının aktarılan yazılı eserin geçtiği dönemin ortamını yaratma çabası göstermiş olma ihtimali” düşük olmalıdır. Dolayısıyla üslup etkileri dışında betimlenen bahçelerin zaman dilimi olarak ait olduğu dönem bahçeleri hakkında geçerli malzeme oluşturduğu genellikle kabul edilebilir. Bu çalışmanın çeşitli bölümlerinde kitap resimleri güvenilir görsel malzeme olarak kabul edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Aşağıda, minyatürlerden elde edilen ya da teyid edilen başlıca bilgiler maddeler halinde sunulmuştur:

- Haçvari (cihar bağ) şema İslam dünyası bahçelerinde yer alan ve dikkati çeken şemaların başında gelmektedir. Merkezi şemanın bahçenin sahibi olan kişiye bir referans olması (genellikle hükümdarın) yüceliğini ve hakimiyet fikrini tamamlaması durumu söz konusudur. Kitap resimlerinin çok miktarda bulunabildiği, özellikle XVI – XVIII yy.'lar boyunca ve özellikle İran ve Hint kaynaklı resimlerde bu şema büyük bir süreklilik göstermektedir. Hindistan kaynaklı Babürname'den alınmış olan Şekil # 4.3. 1580'lere tarihlenmektedir. Hükümdarın bahçeye verdiği önem ve dolayısıyla bahçenin hükümdarlık kurumundaki yüceltici rolünün net şekilde aksettirildiği kompozisyonda Babür bahçenin yapımını bizzat denetlemekte ve direktifler vermektedir. Bahçenin betimlenimi sırasında en çok dikkati çekmesi sağlanan unsur haçvari plan şeması olmuştur. Bu minyatürde, diğer maddelerde sözü edilen unsurların bazıları da (çevre duvarları, meyve veren ve vermeyen ağaçlar, kuşlar) yer almaktadır.
- Bahçelerde kalıcı (köşkler) ya da geçici yapılar (çardaklar, çadırlar) bulunmaktadır. Bunlar genellikle geometrik şekillerde dörtgen, altıgen ya da sekizgen kuruluşa sahiptir. Bunların hiçbiri bulunmadan halı sererek de bahçeden

Şekil 4.3. Babürname'den bahçe inşaatı sahnesi (Alemi, 1994)

faidalanılabilmektedir. Şekil # 4.4.'teki Divan-ı Şahi'den alınmış bir İran minyatüründe kare biçimi çok belirgin aktarılmış olan orta havuzun hemen üzerinde buna hakim bir platform bulunmaktadır. Burada bir halı üzerinde hükümdar oturmakta daha geriye bakıldığında bundan başka işlevsel (çeşme) ya da işlevi belirlenemeyen yapılar göze çarpmaktadır. Bu minyatürde de diğer maddelerde belirtilen unsurlardan bazılarına rastlamak mümkündür: bahçeyi çevereleyen yüksek duvarlar, yaprak döken ve dökmeyen ağaçların birlikteliği, ve dünyevi keyiflerin yaşanması.

Şekil 4.4. Divan-ı Şahi'den şairin bahçeden kovulma sahnesi (Wescoat Jr., 1994)

- Bahçeleri dış dünyadan ayıran duvarlar bulunmaktadır. Kendi içerisinde de bahçenin farklı bölümleri çitlerle ayrılmaktadır. En eski betimlemelerden başlayarak (şekil # 5.2.) bahçe ifadesine katkıda bulunan resim unsurlarının başında duvarların geldiği görülmektedir. Pratik kullanımdaki gereklilik haricinde Kur'an-ı Kerim'de de buna değinilmiş olması hem bahçelerde bunu büyük ölçüde gerekli kılmış hem de minyatürlerde betimlenmesine özen gösterilmesi zorunlu hissedilmiş olmalıdır. Şekil 5.2'de ve hemen ardından XIII yy.'in başına ait olan şek # 4.5 bahçe içerikli en erken kitap resimleri olmalarına rağmen bu unsurun son derece belirgin şekilde aktarıldığı görülmektedir. Henüz bu dönemlerde bahçelerin plan şemalarına, içerdikleri mimari unsurlara ya da kullanım özelliklerine değinmeler bulunmazken yüksek duvarlar hemen dikkati çekmektedir. Bu unsur sadece İslam bahçelerinde değil İslam öncesi Türk bahçelerinde de kendini göstermektedir. Sözü edilen her iki resimde dikkati çeken ikinci bir unsur da yine bu maddeler içinde sözü edilen ağaçların yaprak özellikleri ile ilgili olmaktadır.

Şekil 4.5. Bayad ve Riyad'ın hikayesi (Rubiera y Mata)

- Bahçelerde hem gölge yapması ve estetik katkıda bulunması amacıyla bazı ağaç türleri bulunmakta, meyve elde etmek için de diğerleri dikilmektedir. Hemen tüm bahçelerde yaprak döken ve dökmeyen ağaç çeşitleri bir arada bulunmakta, selviye bunlar arasında özel önem verilmektedir. Bu ağaçların dikiliş sıraları ve özellikleri hakkında da kitap resimleriyle önemli kaynaklar olarak karşılanmaktadır. Özellikle Türk minyatürlerinden elde edilen ve eldeki kantlarla da desteklenebilen bir nitelik ağaçların dikiminde çoğu zaman geometrik kriterlere uyulmadığıdır. Türk bahçelerine ağaçların düzenlenmesinde bazı kriterlerin bulunduğu konusundaki görüşe bölüm 6'da yer verilmiştir.
- Bahçeler sadece insanların bulunması için dış dünyadaki varlıklardan özenle ayrılmış yapay doğa parçaları değildir. İçlerinde çeşitli hayvan ve kuşlara yer

Şekil 4.6. Harem’de düğün töreni (Atasoy ve Çağman, 1974)

ayrılmıştır. İslam dünyasında tümüyle hayvanlara ayrılmış bahçeler bulunmakla birlikte (şekil halı # 4.10.), minyatürlerin aktardığı başlıca bahçeler içlerinde özgürce dolaşan kuş ve evcil hayvanların bulunduğu bazen de efsanevi hayvanlarla süslü bahçelerdir (şekil # 5.2).

- Yapay ya da en azından cüce (bonsai düzeyinde olmasa bile) ağaçların kullanılması alışkanlığı bulunmaktadır. Aslen minyatür sanatı geleneğinde bahçelerdeki ağaç tasvirlerinin binalara nazaran daha büyüğe verilmesi söz konusudur (Ekmekçi, 1996). Dolayısıyla çeşitli ortamlarda rastlanan pek küçük ağaçların gerçekte normalden küçük oldukları için öyle resmedildiklerini varsaymak için neden bulunmaktadır (Şekil 7.1.).
- Bahçeler sadece hükümdarın yüceltilmesi ile ilintili mekanlar değil dünyevi mutlulukların da yaşandığı mekanlardır. Şekil #’4.4.’te Şahi Divanı’ndan alınan sahnede hükümdarın da bulunduğu bir ortamda, söyleşmekte, yemek ve içki servisi yapılmaktadır. Şekil # 4.6.’da ise XVII yy. başlarına tarihlenen I. Ahmet

albümünden alınma bir sahne içinde müzik çalınan bir eğlence ortamı resmedilmiştir. Yine bu resimde diğer maddelerde sözü edilen unsurlardan olan altıgen havuz ve hem çiçek açan hem de yaprak dökmeyen ağaçların birlikteliğine yer verilmiştir.

4.1.2. Mimari Süsleme – Duvar Resmi

Erken İslam devrinden bugüne gelebilmiş, bahçeler konusunda bilgi verebilecek, herhangi bir duvar resmi bulunmamaktadır.

Emevi devrinde ise bu konuda başlıca üç eserden söz edilebilir. Bunlar Şam Emeviye Camii, Kubbet ül Sahra ve Hirbet el Mefcer'dir.

Şekil 4.7. Hirbet el Mefcer'den mozayik (Grube, 1994)

Hem Hirbet el Mefcer (Şekil # 4.7.) hem de Kubbetü's-Sahra'da (Sekil # 4.8.) Sasani hayat ağaçlarını hatırlatabilecek kompozisyonun merkezi niteliğini taşıyan ağaç figürü bulunmaktadır. Şam Emeviye Camii'nde ise görkemli ağaçlar yoğun bir mimariyle birlikte betimlenmiştir (Şekil 4.2.). Önde, birbirinin eşi gibi görünen çok sayıda küçük akarsu birinci planda tüm kompozisyonu boydan boya geçen nehre karışmaktadır. Bu nehir boyunca fantastik bir mimari ve görkemli ağaçlar sıralanmıştır. Bu ağaçların yerleştirilişi ritmi de birçok diğer görsel malzemede karşılaşılabileceği gibi düzensizdir.

Şekil 4.8. Kubbet ül Sahra mozayik detay (Ettinghausen ve Grabar, 1994)

Bunların kompozisyonların hiçbirinde gerçek anlamda bir bahçe görünümü bulunmamakla birlikte binalara çok yakın ve sıralı olan bu ağaçlar mutlaka bir bahçeye değinmektedirler. Ancak bu kompozisyonları gerçekleştirenlerin Bizanslı ustalar olması, eğer bir bahçe betimlemesi sözkonusuysa, bunun gerçeğe sadık, en azından tümüyle saf olması olasılığını düşürmektedir.

Grabar (1988)'ın ifade ettiği şekilde Kubbetü's-Sahra, Şam Emeviye Camii Bizans anıtları sayılsalar ve İslam dışı sanat üzerine bütün el kitapları bunları böyle ele alsa da, banileri müslüman olan bu yapıtların stilistik özellikleri kısmen ya da büyük ölçüde ustalarının kökenini yansıtsalar da ikonografik içeriklerinin banilerin tercihinin çok dışında olamayacağı düşünülmelidir.

Her iki yapıtta da (kuşkusuz İslam'ın bilinçli olarak insan figürü kullanmamasından kaynaklanarak) bitkisel motifler öne çıkmaktadır. Grabar (1988), araştırmacıların bu yapıtların, Müslüman dünyanın Cennet-benzeri görünümünü betimlediğini belirttiğini aktarıyor. Ancak kendi görüşüne göre işlenen ana temayı oluşturan Cennet mimari yapılarca simgelenmiş, ağaçların ise mozayik ustalarının kökeni olan Bizans'ta insan figürlerinin sahip olduğu yeri almıştır. Ancak hem Şam Emeviye Camii'nin hem de Kubbetü's-Sahra mozayiklerinin başına aynı şey gelmiş ve yapımlarından kısa süre sonra simgesel anlamlarını yitirmişlerdir; "aşılanamamışlar", kısa sürede yok olup gitmişlerdir. Geç Müslüman uygarlığı bu yapıtların dekorasyonunu anlayamamış ama bezeyici özelliklerini yansıtmıştır.

Ettinghausen ve Grabar (1994) Şam Emeviye Camii'ndeki mozayiklerde insan ve doğa üzerindeki hakimiyeti temsil eden bir tema bulunduğunu ve bunun bir "Altın Çağ" simgesi içinde idealize edildiğini belirtmektedirler. Dolayısıyla bu süslemelerin genel ifadesi Cennet'i simgeleyen bahçe ve hükümdarın gücünü simgeleyen bahçe kavramlarını sunmaktadır.

Daha geç dönem mozayiklerinin Sicilya'daki bahçelere kaynak olabilmesi ile ilgili düşüncelere ise bölüm 5.2.'de yer verilmiştir.

4.2. Halı sanatı

4.2.1. Halı sanatında bahçe ile ilgili içerik

Çiçek motifleriyle hem İran’de hem de geleneksel halı sanatının diğer merkezlerinde çok sıklıkla karşılaşılır. Bunlar en azından, bahçede yetişen bir ürün olan çiçeğe duyulan sevgiyi yansıtmakla kısmen bahçenin önemini farkettiler de bahçe tipolojileri ya da mimarisi hakkında bilgi aktarmak konusunda tümüyle yeterli değildirler.

Ford (1989) da tüm İran halılarına “dokunmuş bahçeler” denilebileceğini söylemiştir. Gerçekten de birçok halı sadece “çiçekli” olmakla kalmayıp birçok bahçe unsurunu içinde barındırmaktadır. Şekil # 4.9.’daki halı hem kompozisyonun merkezindeki yapay tepelik hem de diğer bitkilerle birlikte varlığı gösterilen selvilerle, bahçeye doğrudan göndermeler yapmaktadır. Hem İran hem Kaşmir halılarında örnekleri bulunan bu tip doğrudan Cennet’e değinme içermektedir. Dönemin çini panellerinden de doğrudan esinlenmiş olan bu kompozisyonların tümü kemerli bir pencereden, iki yanda ön planda görülen selvilerin arasından Cennet’e doğru bakışı yansıtmaktadır (Denny, 1991).

İran halılarında çok eskiden beri var olduğu bilinen av sahneli halılarda ise (Şekil # 4.10.) betimlenmiş olan doğa parçalarının, av bahçesi (pairidaeza) kompozisyonları olduğunu düşünmek gereklidir. Dolayısıyla av sahneli halılar bir açıdan İslam ve İslam öncesi İran geleneğindeki bahçeler hakkında açıklayıcı olabilmektedir. Ne yazık ki bunlar tipolojik olarak fazla bilgi sağlayıcı niteliğe sahip olmayıp daha ziyade varlığı bilinen bir bahçe tipinin teyidi niteliğinden öteye gitmemektedirler.

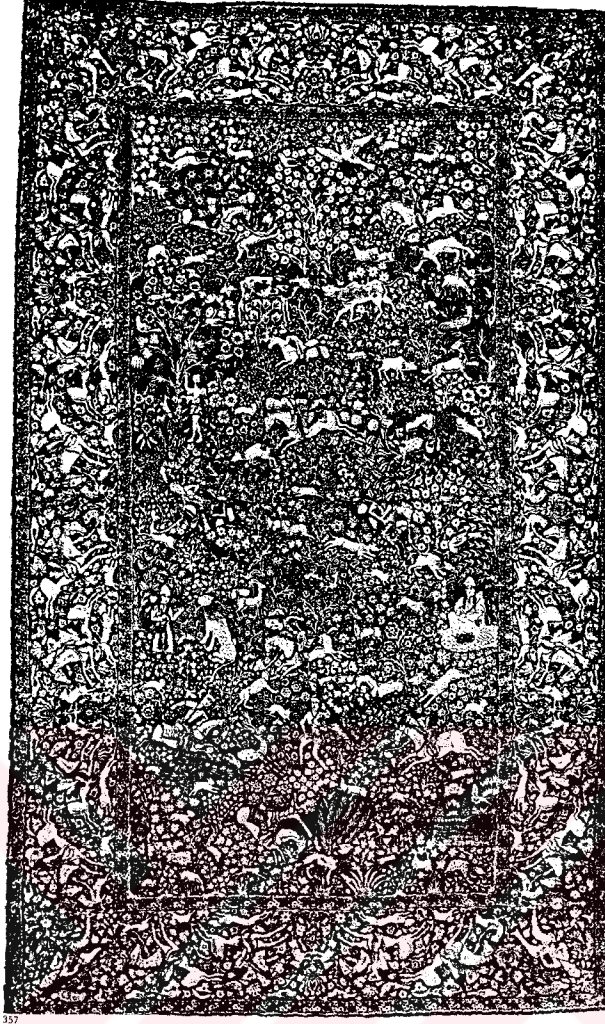
Bahçelerde olduğu gibi İran bahçe içerikli halıların da öncülerinin Sasani devrinde yaratıldığı bilinmektedir. Tabari ve başka Arap yazarları tarafından aktarılan (Dimand 1940) “Baharistan” ya da “Firdevs-i Hüsrev” adlarıyla anılan ve efsanelere konu olan Ktesifon’daki taht salonunun ünlü halısının da bahçe içerikli olduğu bilinmektedir. 27 m genişliğinde ve 135 m uzunluğunda bir “paraideisa” betimlemesi olan bu halının yapımında daha sonra yapay ağaçlarda da kullanımına rastlanacak olduğu şekilde, değerli taşların kullanıldığı da aktarılmaktadır. Arap fethi sırasında yüksek maddi değeri nedeniyle talan amacıyla tahrip edilmiştir (Sabahi, 1986). Bu

Şekil 4.9. Bahçe içerikli halı (Ford, 1989)

halı efsaneleşmesi nedeniyle de uzun süre hatırlarda kalmış ve öykünülen bir eser olmuş, Sasani bahçe içerikli halılarının gündemde kalmasını ve üretimlerinin sürmesinde de pay sahibi olmuş olmalıdır.

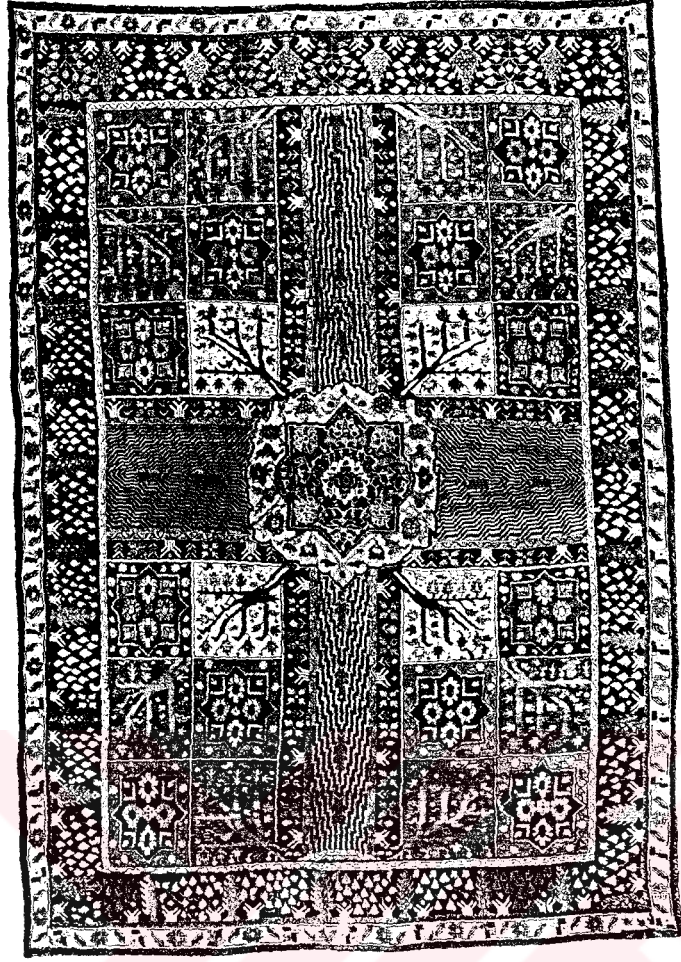
Av sahneli “pairidaesa” halıları hala üretilmekte ve kullanılmakta olan bir halı türüdür. Bu halılar insan figürüne yer verilen ender türlerden biri olarak da dikkati çekmektedir. Şekil # 4.10’da Kirman’da dokunmuş av sahneli bir halı görülmektedir. Dikkatle bakıldığında göze çarpan unsur bu av sahnesinin gelişigüzel bir doğa parçasında cereyan etmediği ve kompozisyonun sağ alt köşesine yakın bir noktada bir köşk yapısı bulunduğuudur. Bu yapının hemen yukarısında da bağdaş kurarak oturmuş ve kompozisyondaki diğer figürlerin faaliyetlerinden bağımsız ve hükümdar görüntülü bir kişi betimlenmiştir.

Şekil 4.10 Av Sahneli Halı (Ford, 1989)

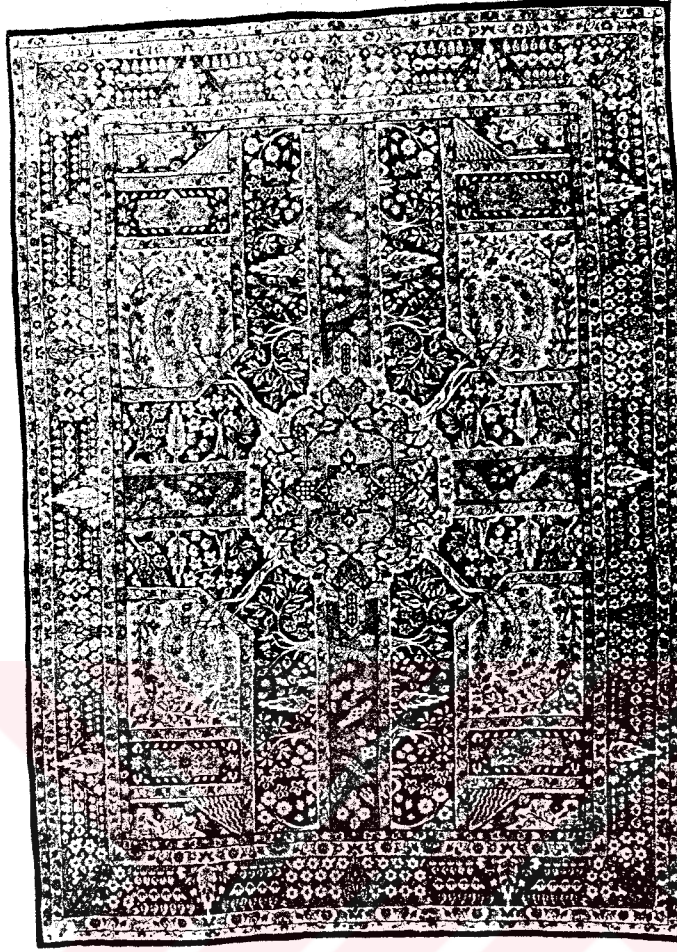
4.2.2. Bahçe halıları

XVII yy.'dan itibaren ise İran'da "bahçe halısı" denilen halı tipi ortaya çıkar (Şek # 4.11). En erken örnekleri bu döneme rastlansa da çoğu müze ve özel koleksiyondaki parçalar büyük ölçüde XVIII ve XIX yy.lardan kalmadır. Bunlar hemen tüm örneklerde belirgin şekilde aynı şemayı gösterir ve mimari ile tam bir paralellik arzeder. Bu alanda rastlanan ana şema tüm söz konusu yüzyıllar boyunca "cihar bağ" şeması olmuştur ve netlikle tesbit edilebilir. Son dönem örneklerine doğru Şekil # 4.12'deki gibi orta madalyonlu tipe doğru stilize olmaya başlasalar da yine de cihar bağ şeması her zaman belirginliğini korumuştur.

Şekil 4.11. Bahçe halısı (Ford, 1989)

Halıların öncelikle dörde bölünen alanları daha sonra alt bölümlenmelere de tabi tutulmuş olabilmektedir. Bu bölümlenme işlemi su kanalını temsil eden betimlemelerle yapıлып bir alt bölümlenmede de genellikle aynı unsur kullanılmaktadır. Su kanalları genellikle taralı bir alan şeklinde görünmekte, bu taramalar suyu temsil etmektedir. Bazı örneklerde bu kanallarda, suyu ifade eden çizgilerin arasında balıklar yüzer (Şekil # 4.13). Halının yüzeyindeki en küçük parçalar ise sadece farklı alan bezemeleriyle kendini belli eder. Hem halının merkezinde hem de diğer ikincil noktalarda kesişen kanalların birleşme noktalarında dikkat çekici bir kompozisyon bulunur. Bu da, büyük olasılıkla, bu tip gerçek bahçelerde karşılaşılan ve aynı pozisyonda bulunan havuz üzerinde ya da bağımsız köşk biçiminde yüksekçe yapıyı belirtir (Şekil # 4.14). İkincil kesişme noktalarında genellikle üzerinde köşk bulunmayan bir su haznesi yer alır (Şekil # 4.15).

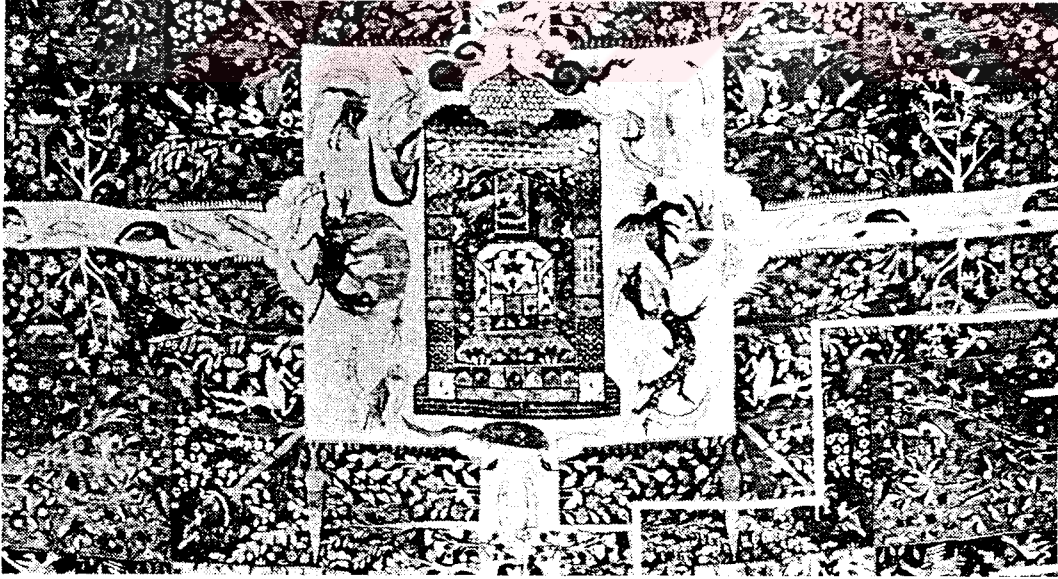
Şekil 4.12. Bahçe halısı (Ford, 1989)

Cihar Bağ tipi gerçek bahçelerle aynı tip halılar arasındaki benzerlik çok çarpıcıdır. Gerçek bahçelerde olduğu gibi bahçe halılarında da hem gölge amaçlı süs ağaçları hem de meyve ağaçları bir arada yer almaktadır. Ağaçların altında açmış çiçekler bulunur; kompozisyonlarda kuşlar da gerçek bahçelerde olduğu gibi yerlerini almıştır.

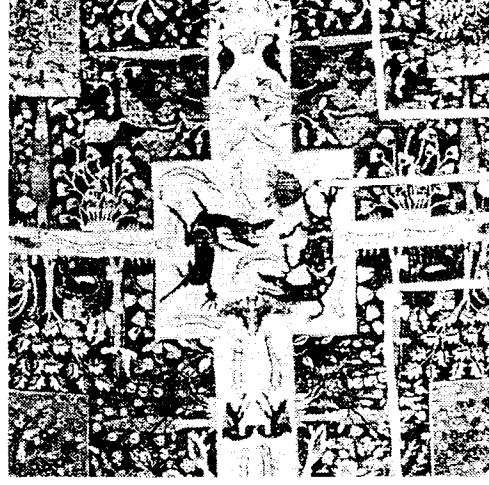
Kirman yakınlarındaki Mahun yerleşimindeki bahçenin fotoğrafı (Şekil # 4.16) ve aynı yerde dokunmuş bir halı (Şekil # 4.12), gerçek bahçeler ile bahçe halıları arasında olduğu belirtilen bu benzerliği açıkça ortaya koymaktadır (Ford, 1989). Her iki yapıt da dik kesişen aksların oluşturduğu Cihar Bağ şemasını göstermektedir. En tipik özelliklerden olan selviler ve diğer ağaçların dönüşümlü olarak yer alışı da hemen göze çarpmaktadır.

Şekil 4.13. Bahçe halısı detay (Dimand, 1940)

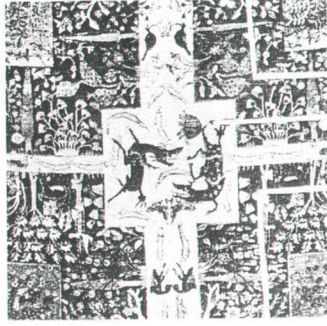
Şekil 4.14. Bahçe halısı detay (Dimand, 1940)

Şekil 4.15. Bahçe halısı detay (Dimand, 1940)

Şekil 4.16. Mahun kentinde bahçe (Ford, 1989)

Şekil 4.15. Bahçe halısı detay (Dimand, 1940)

Şekil 4.16. Mahun kentinde bahçe (Ford, 1989)

5. İSLAM MİMARİSİ'NDE BAHÇE

5.1. Emevi devri ve bir Arap devleti olarak İslam İmparatorluğu'nda bahçe

Emevi devri bahçeleri hakkındaki elde olan bilgilerin tümü arkeolojik verilerin değerlendirilmesine dayanmaktadır; burada çoğunlukla değerlendirilen bahçenin detaylarının nasıl olduğu değil bahçenin olup olmadığı olmuştur. Son yıllarda sürekli artan sayıda araştırmacı bu yapılarda çok sayıda ve kapsamlı bahçeler bulunduğu hususunda görüş birliğine varmaktadır.

Hillenbrand (1994) bu tartışmalar konusunda Kasr el Hayr el Garbi ve Mşatta'dan söz ederken bu gibi sarayların geç antik villalara ya da ortaçağ avrupa malikanelerine –ki neredeyse çağdaşları olan bir yapı olarak Şarلمان devrinden kalma Ingelheim'daki yapı tanınmaktadır- ne kadar benzediğinin hala karanlık olduğunu, kazılar haklı olarak özellikle ana yapı üzerinde yoğunlaşmak eğiliminde bulunduğu için hemen yakın çevreyi ihmal ettiğini, ancak her şeye rağmen son elli yılda elde edilen arkeolojik kanıtlar, daha önceleri yaygın olan popüler imajın aksine bilgi verdiğini açıklamaktadır.

Hildebrand (1994)'a göre Emevi sarayları yakın zamana kadar düşünülenin aksine, korkunç doğanın içinde terkedilmiş görüntüde değildi. Sarayın çeşitli mekanizmalarla sulanan cıcaflı bir bahçenin ortasına yerleştirilmiş olması istisnadan ziyade kuraldı. Çeşmeler ve havuzlar ortamın bir parçasıydı. Hatta Kasr el Hayr el Şarki'de muhtemelen bir “paradeisos” bile bulunmaktaydı. Ancak tüm bunların varlığı kişiyi insan yapısı bir vaha düşüncesine itmemelidir. Uzaklardan su getiren kanalların yapılış amaçları arasında tarıma yönelik bir yatırım düşüncesini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Kuşkusuz zeytin ağaçları vardı ve beslenen hayvanlar sürekli bir yem ihtiyacı doğuruyordu. Bunu sağlamanın en kolay yolu da bunları yetiştirmektir.

Halife Hişam kanal kazmakla ve bahçeler inşa etmekle çok zaman harcadığı için eleştirilmiştir (Hillenbrand, 1994). Bu bilgi bile tek başına dönemde bahçe sayısının hiç azımsanamayacak miktarlarda olduğunu kanıtlamaya yeterlidir.

Dolayısıyla bugün Emevi çöl sarayları olarak bilinen tüm yapılarda bahçe varlığının güçlü bir olasılıktır. Bu konudaki yeni tarihli buluntular aşağıdaki şekilde maddelendirilebilir:

- Kasr-el Hayr el Garbi'de sarayın hemen yanında bir bahçe bulunmuş olması olasıdır. Son yapılan kazılarla yapının bir miktar batısında ise duvarlarla çevrili bağımsız bir bahçe yapısı yer aldığı ortaya çıkarılmıştır (Hillenbrand, 1994).
- Hırbet el Mefcer'de bir bahçenin merkezini oluşturduğu sanılan, içinde sütunlar üzerinde bir köşk bulunan bir havuz ortaya çıkarılmıştır (Petersen, 1996).
- Cenneti hatırlatacak amacıyla inşa edilmiş ve ortak özellikleri "Cennet kubbesi" (qubbet al-khadra) olan harabe durumundaki çeşitli Emevi saraylarının etkileri de şekilde bahçeler ve çeşmelerle kuvvetlendirilmiş olabilir. Hırbet el Mefcer'in ön avlusu böylesi kayıp bir bahçeye işaret olabilir (Hillenbrand, 1994).

Tüm bu tartışmalar ve parça parça bilgilerin arasında Emevi dönemi, en erken cihar bağ tipi İslam bahçesine sahip olması açısından da önem kazanmıştır. Her ne kadar İslam bahçelerinde bu plan tipinin neredeyse bir kural haline gelmesi Abbasiler döneminde İran'a açılma aracılığıyla bu plana yüzyıllardan beri çok aşına olan komşu İran'ın yoğun etkisi altında gerçekleşmişse de Emevi döneminde de bu plan tipinin en azından var olduğu 1990'lı yıllardaki son kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Bu da bu plan tipinin yaptığı yolculuk üzerine yeni fikirler ortaya atılabilmesini sağlamıştır. Suriye'nin Rusafa kentinde Halife Hişam'ın (724-43) sarayında kare şeklinde bu bahçe bulunmuş ortasında da yüksekçe bir pozisyona yerleştirilmiş bir yapının varlığı belirlenmiştir. Bu yapıya dört taraftan basamaklarla düzenlenmiş girişler bulunmaktadır. Bu basamaklardan birinden bahçe duvarına doğru bir yolun uzanması diğer yönlerdeki basamaklardan da aynı şekilde yolların uzandığını ve bahçenin tam dörde bölündüğünü düşündürmektedir. Emevi halifeliğini İspanya'ya taşıyan ve Halife Hişam'ın torunu olan Abdurrahman I'ın dedesinin sarayının bahçesindeki planı bizzat İspanya'ya taşımış olması dikkate değer bir ihtimaldir (Ruggles, 1994). Özellikle halifenin yeni yerleştiği yer olan Cordoba yakınlarında

Halife Hişam kanal kazmakla ve bahçeler inşa etmekle çok zaman harcadığı için eleştirilmişti (Hillenbrand, 1994). Bu bilgi bile tek başına dönemde bahçe sayısının hiç azımsanamayacak miktarlarda olduğunu kanıtlamaya yeterlidir.

Dolayısıyla bugun Emevi çöl sarayları olarak bilinen tüm yapılarda bahçe varlığının güçlü bir olasılıktır. Bu konudaki yeni tarihli buluntular aşağdaki şekilde maddelendirilebilir:

- Kasr-el Hayr el Garbi'de sarayın hemen yanında bir bahçe bulunmuş olması olasıdır. Son yapılan kazılarla yapının bir miktar batısında ise duvarlarla çevrili bağımsız bir bahçe yapısı yer aldığı ortaya çıkarılmıştır (Hillenbrand, 1994).
- Hırbet el Mefcer'de bir bahçenin merkezini oluşturduğu sanılan, içinde sütunlar üzerinde bir köşk bulunan bir havuz ortaya çıkarılmıştır (Petersen, 1996).
- Cenneti hatırlatacak amacıyla inşa edilmiş ve ortak özellikleri "Cennet kubbesi" (qubbet al-khadra) olan harabe durumundaki çeşitli Emevi saraylarının etkileri de şekilde bahçeler ve çeşmelerle kuvvetlendirilmiş olabilir. Hırbet el Mefcer'in ön avlusu böylesi kayıp bir bahçeye işaret olabilir (Hillenbrand, 1994).

Tüm bu tartışmalar ve parça parça bilgilerin arasında Emevi dönemi, en erken cihar bağ tipi İşlam bahçesine sahip olması açısından da önem kazanmıştır. Her ne kadar İşlam bahçelerinde bu plan tipinin neredeyse bir kural haline gelmesi Abbasiler döneminde İşan'a açılma aracılığıyla bu plana yüzyıllardan beri çok aşına olan komşu İşan'ın yoğun etkisi altında gerçekteşişme de Emevi döneminde de bu plan tipinin en azından var olduğu 1990'lı yıllardaki son kazılarla ortaya çıkarılmıştır. Bu da bu plan tipinin yaptığı yolculuk üzerine yeni fikirler ortaya atılabilmesini sağlamıştır. Suriye'nin Rusafa kentinde Halife Hişam'ın (724-43) sarayında kare şeklinde bu bahçe bulunmuş ortasında da yüksekçe bir pozisyona yerleştirilmiş bir yapının varlığı belirlenmiştir. Bu yapıya dört taraftan basamaklarla düzenlenmiş girişler bulunmaktadır. Bu basamaklardan birinden bahçe duvarına doğru bir yolun uzanması diğer yönleredeki basamaklardan da aynı şekilde yolların uzandığını ve bahçenin tam dörde bölündüğünü düşündürmektedir. Emevi halifeliliğini İşpanya'ya taşıyan ve Halife Hişam'ın torunu olan Abdurrahman I'in dedesinin sarayının bahçesindeki planı bizzat İşpanya'ya taşımış olması dikkate değer bir ihtimaldir (Ruggles, 1994). Özellikle halifenin yeni yerleştiği yer olan Cordoba yakınlarında

yine Rusafa diye bir yerleşim birimi yaptırmış olması eski vatanındaki kente olan hayranlığını ifade etmektedir. Dolayısıyla bu yenisinin gerçekleştirilmesinde de eski plan şemasının tekrarını beklemek doğrudur.

Ancak arkeolojik veriler şu ana kadar Endülüs Rusafası'nda cihâr bağ planı bulunduğuna dair bir kanıt sağlamamıştır. Yine de çok ısa bir süre sonra Medinet al Zehra'da çok gelişmiş cihâr bağ şemasına sahip birden fazla bahçenin bulunduğu terasların yer alması bu yönde önemli bir kanıt oluşturmaktadır.

5.2. Abbasi devri ve kozmopolit İslam devleti

İslam dünyasındaki siyasal gücün Abbâsiler'in eline geçmesi uygarlık alanında da köklü değişikliklere yol açtı. Başkentini Suriye'den yani Akdeniz kültür alanından Mezopotamya'ya yani Orta-doğu'ya çekilmesiyle İslam bir bakıma Batı'ya sırtını dönüyordu. Aynı anda da İslam devleti Arap olmaktan çıkıyor ve evrenselleşiyordu: bundan böyle politik yaşamda yer edinmek için Arap olmak değil müslüman olmak gerekiyordu. Bu bağlamda İranlı unsur farklı bir önem kazandı. İran'da geçerli olan gücün tanrısallığı kavramı Abbâsileri etkiledi. Bunun yanında Abbâsiler'in estetik anlayışının oluşmasına da İranlılar'ın önemli katkıları olmuştur. Ancak ardından gelen sürekli Türk etkisi İslam dünyasının büyük bölümü üzerinde belirleyici unsur haline gelmiştir.

Daha Abbâsi döneminin ilk başarılarındaki bilgilerden Abbâsiler'in bahçe inşaatına süratle başladıkları ve bu konuda sağlam bir gelenek devralmış oldukları anlaşılmaktadır:

- Abbâsiler'in Bağdat öncesindeki başkenti olan Samarra'daki Cavsak el Hakani'yi kazan başlıca araştırmacı olan Ernst Herzfeld, 110 dönüm tutan yüz ölçümünün 45 dönümünün bahçeler ve ilintili yapılarca oluşturulduğunu belirtmiştir (Hillenbrand, 1994).
- Tabbaa (1992) Ahmad Sousa'nın Arapça bir yayınından alıntılanarak Samarra'da kent dışında Hayr al-Vuhuş adını taşıyan bir de hayvanat bahçesi bulunmakta olduğunu belirtmiştir. Bu bahçe, Halife Mütevekkil tarafından kentin güneyine inşa ettirilmişti. Büyük ölçüde edebi kaynaklara dayanan verilerin ışığında

yapılmış bir rekonstrüksiyona göre burada da bir havuza bakan bir köşk yer almaktaydı. Gölge açısından avantajlı nokta olan güneyden bu havuza ve hayvan bahçesine bakan revaklı terası bulunan bir saray ve bunun da güneyinde ortasında yapay bir tepe bulunan küçük bir bahçe daha bulunmaktaydı.

- Hiç kuşkusuz yüksek memurların sarayları bazen hilafet saraylarını gölgede bırakabiliyordu. En az üç halifeye vezirlik yapmış olan Tus ibn Muqla (İbn al Jaluzi'ye göre) Bağdat'ın en kıymetli arazisine muhteşem bir saray yaptırmıştı. En güzel yeri bahçesiydi. Burada kuşlar, ceylanlar, yaban sığırları, yaban eşekleri ile birlikte devekuşlarının da yaşadığı bir hayvanat bahçesi bulunmaktaydı (Hillenbrand, 1994).
- Henüz tazeliyle korunmakta olan ve hükümrانlıkla bahçenin çok yakın ilişkide bulunan Sasani geleneğinin hemen ardından gelen dairesel planlı yeni Bağdat kentinin iç bölgeleri hakkında kesinleşmiş bilgiler olmamasına rağmen olasılıklar merkezde bulunan yönetim birimlerinin dış halkalarının bahçe alanlarına ayrılmış olduğu yolundadır (Hillenbrand, 1994).

Petruccioli (1994), Grabar'ın din dışı İslam mimarisi bağlamında saray ve kenti incelerken sunduklarını değerlendirerek, Emevi dönemi ve Abbasi döneminin büyük bölümü hakkında dönemin kaynaklarının incelenmesi sonucunda şu üç ana madde halinde aktarılacak anahtar sonuçlara vardığını belirtmiştir:

- Bahçe ve saray, dünyevi de olabilecek, zevklerin mekanydı.
- Bunların ana işlevi törenseldi.
- Bunların bir nevi labirent oluşturmasının altında yatan neden ise hükümdara neredeyse büyüsel bir tecrit ortamının yaratılması çabasıydı.

Samarra'daki Balkuvara Sarayı'nda da ana simetri ekseninin anıtsal kapıları bulunan ağaçlıklı iki avludan geçtikten sonra dört girişli taht salonuna ulaştığı, en sonunda ise Dicle üzerindeki kabul bahçesinden geçerek sona erdiği gözlemlenmektedir. Diğer bilgilerin yanında bu da Grabar'ın görüşlerini teyid eder niteliktedir.

Abbasi saraylarından hem Cavsak el Hakani'de hem de Balkuvara'da dikey kesişme ile dört parçalı plan oluşturan cihar bağ şemasına rastlanmaktadır. Bu plan şeması Şekil # 5.1'de net olarak incelenebilmektedir.

Rusafa'da tek örnek olarak karşılaşılan Emevi dönemi cihar- bağından sonraki yapıldığı belgelenebilen ilk örnekler Balkuvara sarayının bahçeleridir. Yukarıda belirtilen İslam devletini sadece Arap olmaktan çıkıp İran'a yönelmesinin bunda

Şekil 5.1. Balkuvara Sarayı plan (Hillenbrand, 1994)

büyük payı varsa da büyük olasılıkla İslam'dan çok daha önce haç şemasının ve bunun devinimiyle oluşan svastikanın Mezopotamya'da bulunduğu göz önünde tutulacak olursa, var olan yerel unsurların bu yöndeki yeni fikirlerin benimsenmesine etkili olduğu da düşünülebilir. Daha önceden İran'da M.Ö. 4000 yıllarında bulunduğu belirtilmiş olan benzeri şemaların bir paralelinin aynı tarihlerde hareketli haç-svastika şemasıyla Samarra'da ele geçmiş olması yerel unsurların yeni benimsenmekte olan şekillere hiç yabancı olmadığını bir kanıttır.

5.2.1. Türk katkısının ilk ortaya çıkışı ve Büyük Selçuklu Devleti

Petruccioli (1986a)'ye göre Türk bahçesi ise kendi göçebe dünyasındaki geniş çayırların ortamına bir öykünmedir. Türkler için bu ortam bakıp uzun uzun düşünmek yerine keşfetmek gereken bir sonsuzluk görüntüsü oluşturmaktadır. Dolayısıyla da temaşa amaçlı İran bahçesinin tam zıttını oluşturarak Abbasiler'le birlikte İslam bahçesinde etkinlik kazanan İran bahçesinin de aynı zaman diliminde bir antitezini oluşturur. Ancak erken Büyük Selçuklu mimarisinde bahçelerin yeri hakkında elde çok bilgi olmadığı için bu dönemde İran'da bulunan Türkler'in gerçekten de İranlılık'tan çok uzak bahçeler yapıp yapmadığını kanıtlamak olası değildir.

Selçuklu devrinde “bağ” sözcüğünün saray ve bahçeyi bir arada içeren külliyeeye verilen isim olduğu görülmekte olduğu bölüm 1.5'te de belirtilmiştir. Melik Şah'ın babası Alparslan'dan sonra hükümdar olduğunda İsfahan'ı kendine başkent yaptığı ve burdaki dört bahçenin yaratıcısı olduğu bilgisi günümüze gelmiştir. Eldeki bilgilere göre bu bahçelerde de gösterişli köşkler ve kuleler etrafın temaşa edilmesi amacıyla inşa edilmişti. Havuzlar, oturma yerleri, hem meyve ağaçları hem de çam ve selvi ağaçları birarada bulunmaktaydı (Pinder-Wilson, 1976). Hem yazılı kaynaklardan hem de minyatürlerden ele geçen bilgilerin ışığında Büyük Selçuklular'ın tipik İran bahçesi şemasın yineleyen ya da çok benzer uygulamalar gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür.

5.2.2. Büveyhoğulları

Batı İran Büveyhoğulları'nca birleştirildiğinde Sasani kökenli mimari kendini yeniden göstermiştir. Ailenin en büyük ismi Adüdüdevle başkenti Şiraz'ın dışında bir saray yaptırdı. Çevresinde bahçe ve bostanlar bulunuyordu. Sarayın içine giren ırmaklar şeklinde odalar ve revaklı avlular boyunca akan kanallar vardı. Böylesi bir iç-dış mekanın su ile bağlanması uygulamalarına başka mimari ve resim örneklerinde rastlamak mümkündür. Aynı konuda daha sonra incelenecek olan Leşkeri Bazar Sarayı'nın taht salonu da kendisinin ve buna bitişik iki odasının yerinde de kanalllar bulunmasıyla dikkati çeken bir örnek oluşturmaktadır.

5.2.3. Samanoğulları

Samanoğulları döneminde de bahçe yapım faaliyeti olduğu bilinmektedir. Pinder-Wilson (1976) Cihar Bağ ifadesinin kullanıldığı ilk yazılı kaynaklardan biri olarak gösterdiği, ve X yy.'ın yarısına doğru yazılmış olan Buhara Tarihi'ndeki Buhara kentinin betimlemesinden yaptığı alıntıda buna değinmektedir: "...simetrik ve taş süslemeli evler, Cihar Bağlar, güzel çeşmeler...."

5.2.4. Tolunoğulları

Samarra'nın etkilediği saray ve bahçeler arasında İspanya'da Madinat al-Zahrası ve Afganistan'da Gaznelilerin Leşkeri Bazar Sarayı da bulunmaktadır. En doğrudan etki yaptığı örnek ise Ahmet ibn Tulun (868-884) tarafından başlatılan ve oğlu Humareveyh tarafından genişletilen Fustat dışındaki saraydır (Tabbaa, 1992).

Aslında birçok sarayın yanında hayvanat bahçesi bulunmaktaydı. Doğa sevgisiyle tanınan Tulunî prensi Humareveyh her kafesi bir su haznesiyle donatmıştı. 300/912 yılında halifenin Bağdat'taki sarayına dünyanın her yerinden egzotik yaratıklar gönderildiği bilinmektedir. Öte yandan düzenlendiği bilinen arslan ve fil çarpışmaları hayvan koleksiyonlarının sadece doğa tarihine olan ilgiden kaynaklanmadığını göstermektedir (Tabbaa, 1992). Doğayı temsil eder şekilde hayvan, bitki ve madenlerin buna benzer kullanımına daha sonra bölüm 6'da Topkapı Sarayı ile ilgili olarak da değinilecektir.

5.2.5. Sicilya

Sicilya'da Arap egemenliğinin bitiminden az sonra, Arap etki ve varlığı hala sürdüğü sırada Cennet-bahçe fikrini hatırlatan ve her yerde varlığını hissettiren unsurla büyük bir yoğunlukla Palermo kentindeki Norman sarayının ikamet alanının en merkezi kısmında Roger Salonu adı verilen bölümünde karşılaşılmaktadır.

Tarih olarak bu salonun adını taşıdığı Roger'in dönemine ait olması düşünülmektedir. Sözü edilen salon Palermo körfezi üzerinde belvedere olarak tasarlanmış bir oturma odasıdır. Duvarların üst kısmı ve tonozların mozayik süslemesi, ağaçlar, çeşitli kuş ve hayvanlar ayrıca hayal ürünü yaratıklarla birlikte

cennet bahçe mitosunu canlandırmaktadır. Hem hayvanların hem de bitkilerin tabii olduğu kesin simetri başta olmak üzere çeşitli unsurlar süslemenin Sasanî kaynaklı olduğunu göstermektedir. Hayvan repertuarı da aynı kaynaktan derlenmiştir: kartal, leopar, arslan, geyik, tavus ve fantastik örnekler karşılaşılan başlıca figürlerdir. Tonozdaki grifonun kökeni Sasanî inanışındaki iyi dilek simgesi olan Simurg'dur. Bu salonun resimsel içeriğinin ikonolojik çözümlenmesi henüz yapılmamıştır. Kuşkusuz her simgenin çeşitli dönemlerde taşıdığı farklı anlamlar bulunmaktaydı ve Krallık Sarayı'nın da Zisa'nın da ait olduğu Fatımî dönemdeki kesin ikonografi

Şekil 5.2. Genoard (Bellafiore, 1996)

üzerine elde yayınlanmış yeterli bilgi bulunmamaktadır. Yine de her figürün, varlığın simgede eridiği ideal yer olan Cennet-bahçe'yi oluşturan koronun bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Siyasal güç açısından ise cennet bahçe krallığın bir simgesidir (Bellafiore, 1996).

Halkah saray külliyesinin hemen yanında ise bir Cennet-bahçe bulunmaktaydı. Genoard adını taşıyan bu bahçenin Ebolili Petrus'un Liber ad Honorem Augusti'si aracılığıyla (Şekil # 5.2.) aktarılan bir de görüntüsü bulunmaktadır. XII yy.'ın hemen başındaki bu görünüm Avrupa'daki herhangi bir bahçenin bugüne ulaşabilmiş en erken çizimidir.

Genoard'ın sözcük anlamının da “yeryüzündeki cennet” olduğu açıklanmıştır. Bellafiore (1996) bu bahçenin XVI yy'da yapılmış olan bir betimlemesi T. Fazello'nun, “De Rebus Siculis” inden aktararak “yeşil bir alanı sınırlayan ikibin adımlık bir çevre duvarı” ve “bunu tümüyle kateden, yanında köşkler bulunan doğrusal bir yol” ayrıca da “ortada bir su haznesi”nin varlığı bildirmekte ve tüm bunların İran kökenli bir Fatimi bahçesine işaret ettiğini gözlemlemektedir.

Minyatürün incelenmesinde ise bir bahçe duvarı netlikle görülmekte ayrıca düzensiz şekilde dikilmiş birden fazla çeşit ağaç ve çalının varlığı göze çarpmaktadır. Ağaçların üzerinde kuşlar yer almaktadır. bu kuşların ağaçlara oranla büyük resmedilerek belirginleştirildikleri farkedilmektedir. Yerde dört ayaklı fantastik bir hayvan resmedilmiştir. Bahçede çimen ya da çiçek unsuru bulunmamaktadır. Bu görülen özellikler de stilistik açıdan olmasa da içerik açısından bir İslam bahçesini yansıtmaktadır. Ancak ne yazık ki bahçenin planı hakkında bu malzeme aracılığıyla bilgi alınamamıştır. Su unsuru da betimlenmeyen noktalar arasındadır.

5.3. Batı Akdeniz Arap Mimarisi

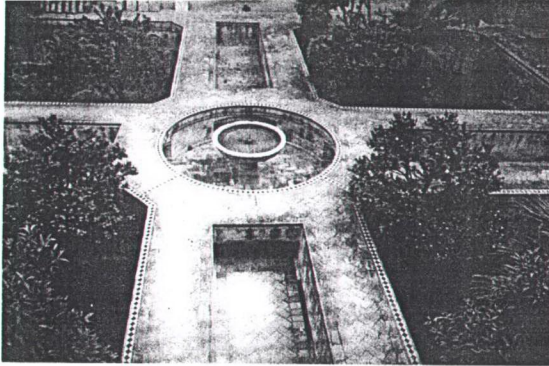
İspanya'daki İslam mimarisinin parçası olarak bahçeler arasında bugüne kadar kısmen de olsa iyi korunabilmiş örnekler bulunmaktadır. Bu coğrafyadaki bahçelerde hem daha önce bu topraklarda hüküm sürmüş olan Roma imparatorluk mimarisinin etkileri hem de fetihçi Arapların izleri gözlemlenmektedir.

Yukarıda belirtildiği şekilde VIII yy.'da Abdurrahman I'in İspanya'ya gelişiyle Emevi saraylarının bahçe şemalarının de İspanya'ya gelmiş olabileceği konusunda düşünceler vardır. Her ne kadar Abdurrahman I'in kurduduğu Kurtuba Rusafası'nda Cihar Bağ şeması varlığını kanıtlayacak bir veri yoksa da batı Akdeniz'in en eski cihar bağları yine de bu kent yakınlarında Medinat al Zehra'da bulunmaktadır (980 dolayları). İki tane cihar bağ şemalı bahçenin yan yana bir arada bulunması bu şemanın tesadüfi olmadığını ve teraslar üzerine kurulu olan bu kompleksin orta katını işgal etmesiyle bu bahçelerin taşıdığı önemi gözler önüne serer. Yine seçilen konum itibarıyla bu bahçelerin birinde tam ortadaki yapı diğerinde ise eksenlerden birinin başladığı noktada bulunan yapı hem bahçeleri hem de aşağılara doğru süregelen doğa ve ev bölgelerini temaşa etmeye uygun durumdadır.

Bu diziliş konusunda Lehrman (1979) kraliyet saraylarında en alt kadememin kabul mekanları için, orta kadememin selamlık ve en üst kat ise kadınlar için (zenane) olabilecek şekilde tasarlandığını ve bunlar arasındaki geçiş noktalarına bir köşk ya da daha basit şekilde bir taşla işaret edildiğini belirtmektedir.

Bu düzenleme Babürlü bahçelerinde sürekli olarak karşılaşılabilecek özellikler arasındadır.

Medinat al Zehra bahçelerinin bulunmasından önce batı Akdeniz'in en eski cihar bağı olduğu düşünülen Kutubiye ise XII yy'ın ilk yarısına aittir ve şemanın İspanya'da tümüyle olgunlaşmasından sonra ihraç edilmesiyle oluşturulmuştur.

Şekil 5.3. Sevilla Kasr el Mübarek (Dickie, 1976)

Aynı yüzyılda Sevilla'daki Qasr al-Mubarak bahçesinde de çok gelişmiş bir düzeyde aynı plana rastlanır. Tabbaa (1992), Dickie'nin (1976) çizgisini paylaşmış ve bu bahçenin dikkati çeken yönünün iskeleti oluşturan haçın kollarındaki yollarda yürüyen bir kimsenin çalırların ve olasılıkla meyve ağaçlarının da yukarı seviyesinde bulunacak olması olduğunu gözlemlemiştir. Çünkü bu kollar iki metreye yakın bir yükseklikte inşa edilmiştir. Dolayısıyla bahçenin tümü yukarıdan ve tek bakışta değerlendirilebilecek olan bir güzel nesne şeklinde görünecektir. (Şekil # 5.3)

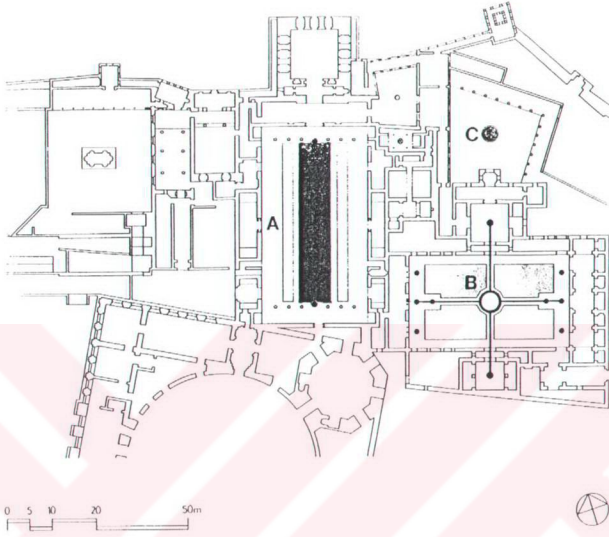
Çok tanınmış örnekler olan Granada bahçeleri ise bu kapsamdaki en geç örneklerdir. Granada'daki başlıca iki örnek Elhamra'daki yanyana iki bahçe, Arslanlı Avlu ile Elbürke Avlusu ve Cennet el Arif bahçelerindeki Patio de la Acequia'dır. Bu bahçeler Ruggles (1994)'a göre Akdeniz havzasındaki bahçe geleneğinin bir sentezi durumundadır. Hem Roma'nın kullanmış ve yaymış olduğu tek eksenli bahçe (El Bürke avlusu) hem de Cihar Bağ şemalı Arslanlı Avlu birarada bulunmaktadır (Şekil # 5.4).

Bu bahçeler İslam dünyasının en batısındaki örnekleri temsil etmekle birlikte Dickie (1976)'ye göre bir yandan da Avrupa'dan belirgin şekilde farklı olan psikolojiyi yansıtmaktadır. Yazar bu bahçeler için, bunları çeviren yüksek duvarları ima ederek, şair Soto de Rojas'ın bir şiirinden alıntı yaparak "çoğunluğa kapalı Cennetler, azınlığa açık bahçeler" ifadesini kullanmış, ayrıca bu alıntının şairin de Granadalı olmasıyla daha anlam kazandığını belirtmiştir.

Ruggles (1994) ise kompleks çeviren duvarların sadece içeriye kapalı kılmak amaçlı olmadığını aynı zamanda sur kulelerinden bir kısmının Mirador-Belvedere olarak tasarlandığını ve temaşa amaçlı olduğunu belirtmiştir.

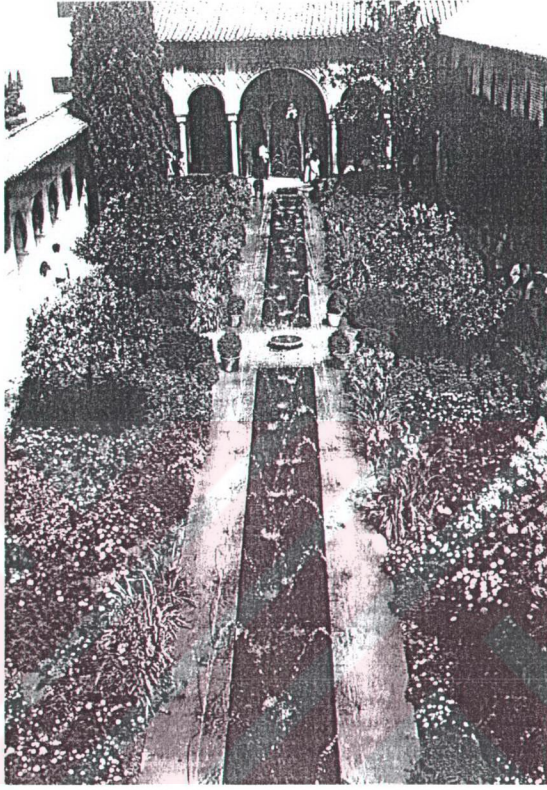
Elhamra'nın bahçelerinin bir diğer özelliği de kompleksin tümünün dikkatle simetriden kaçınmasına rağmen (Hillenbrand, 1994), simetriden kesinlikle ödün vermemeleridir.

Hillenbrand (1994) ayrıca Aslanlı Avlu'da tam iki eksenin kesiştiği noktaya yerleştirilmiş olan 12 aslanın evrenin burçları simgelediği dolayısıyla tüm kuruluşta kozmolojik referanslar olduğunu belirtmiştir.

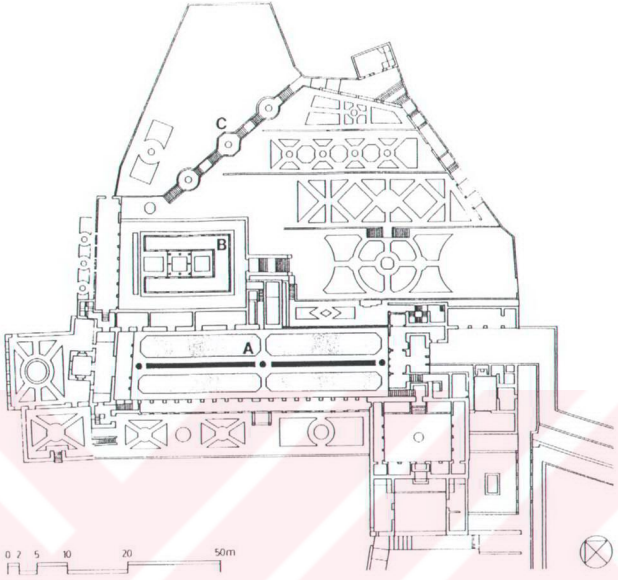
Şekil 5.4. Elhamra Sarayı plan, detay (Lehrman, 1980)

Endülüs bahçeleri yerel yöneticiler tarafından ve kent içine yakın kurulduğu için genellikle küçük boyutlardır. Bu açıdan devasa boyutlarıyla dikkati çeken İran ve Hint bahçelerinden ayrılırlar. Granada'lı İbn Luyun'un bahçelerin küçük boyutlu olması gerektiği konusunda bölüm 6'da aktarılan sözleri de bu zorunluluğu bir başka açıdan gerekçelendirmek amacıyla söylenmiş olabilir. Ancak Elhamra'nın heman dışında ve aslında ona bağlantılı bir sayfiye yeri olan Generalife'deki çok geniş mekana, hatta binaların kapladığı alanın bahçelere kıyasla çok daha az olmasına rağmen Acequia avlusunun boyutlarının bu denli kısıtlı tutulması küçüklük seçiminin bilinçli olduğunu göstermektedir (Şekil # 5.5, # 5.6). Ayrıca bu bir noktasından ya da fotoğraftan algılandığında (Şekil # 5.5)Tiburtinus Villası'nı (Şekil 2.1) andırır bir görüntüye sahip olması dolayısıyla Roma bahçelerine benzemesine rağmen, plan üzerinde (Şekil # 5.6) cihaz bağ şemasına sahip olmasıyla ilginçtir ve bir sentez niteliği taşımaktadır.

Şekil 5.5. Generalife, Patio de la Acequia (Ruggles, 1994)

Endülüs bahçelerinin bir diğer özelliği de yere çimen ekme alışkanlığının bulunmamasıdır. Avlu ve bahçelerin inşası sırasında yer kaplaması hayli geniş tutulduğu için, ve önce de belirtildiği gibi kent içi bahçelerinde yer kısıtlı olduğundan dolayı bitkiler ekildikleri yerde hayli yoğunluk arzirmektedir.

Şekil 5.6. Generalife, Patisserie de la Accquia (Lehrman, 1980)

5.4. TİMURLU DEVLETİ

Timur fetihlerinin ardından başkenti Semerkand'ı güzelleştirmek için İmparatorluğunun dört bir yanından binlerce sanatçı ve ustayı toplamıştır. Ancak yaptırdığı yapılar arasında bir imparatorluk sarayına rastlamak mümkün değildir, ölene kadar bir göçebe, bir çadır sakini olarak kalmıştır. Buna karşın çadırını kurdurabileceği muhteşem bahçelerin banisi olmuştur (Ford, 1989).

Timur dönemi bahçeleri hakkında en önemli bilgileri kazandıran kaynak Clavijo'dur. Clavijo Semerkand'a 1404 yılı Ağustos ayının son gününde varmıştır. Buradaki günlük yaşamında bahçelerin önemli rolü olmuş, Clavijo da bunlara gerekli ilgiyi göstermiş ve gözlemlerini aktarmıştır. Timur tarafından kabulünden önce de bir bahçeye alınarak burada yedi gün bekletilmiştir (Golombek ve Wilber, 1988). Clavijo Semerkand'daki bu bahçeden söz ederken:

"İçinde limon hariç çok çeşitli meyve ağaçları var, altı tane su deposu sayesinde tüm bahçe boyunca uzanan bir ırmak bulunuyor. Bu depolar birinden diğere yollarla bağlı. Çok gölge yapan büyük ağaçlar dikilmiş. Bahçede dolaşmayı sağlayan çok sayıda yol en ortasında ise topraktan yüksek bir yapay tepe oluşturulmuş. Ayrıca çeşitli köşkler de serpiştirilmiş durumda."

ifadelerini kullanmıştır. Eldem (1976)'in gözlemlerine göre aynı tepeler Çin bahçelerinde de bazen yapay bazen de doğal olarak bulunmaktadır.

Clavijo'nun aktardıkları arasında kendisini çok etkilediği belli olan yoğun mimari süsleme de bulunmaktadır: altın rengi ve mavi çini kaplama, üst katlarda freskolar, hatta Çin porselenleri kaplı duvarlar, mozayik çini bunların başlıcalarıdır. Bu unsurlarla İstanbul'da, üzerinde Timurlu mimari etkisi olduğu ifade edilen Topkapı Sarayı Çinili Köşk'te de karşılaşılmaktadır.

Clavijo Semerkand hakkında: “bahçe ve bağlar öylesine çok ki buraya gelen bir seyyah sadece bir yeşil kütleli görür ortasında ise kent vardır” demiştir. Aynı ülkede Şehr-i Sabz (Yeşil Şehir) diye bir kentin de bulunması Timurlu kentleri açısından bu gözlemin geçerliliği yolunda bir delil kabul edilebilir.

Ne yazık ki Clavijo içinde bulunduğu bahçeleri isimleriyle belirtmemiştir. Dolayısıyla bahçeler konumları ve bazı özellikleriyle günümüzde tanındıkları kadarıyla tesbit edilmeye çalışılmıştır.

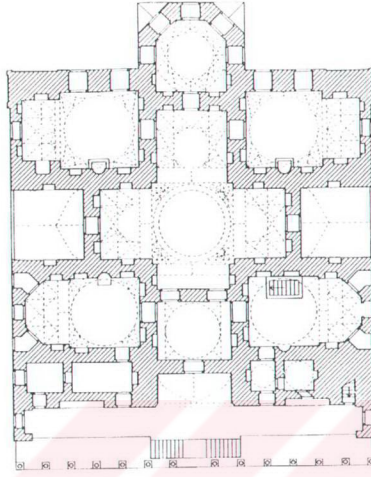
Semerkand’da varlığı Timur devri bahçeleri aşağıdaki isimleri taşımaktadır:

Bağ-ı Dilgüşa (Kalbe ferahlık veren, gönül açan), Bağ-ı Shimal (Kuzey bahçesi), Gülbağ, Bağ-ı Nev, Bağ-ı Meydan, Bağ-ı Çınar, Bağ-ı Nakş-ı Cihan (Dünya’nın planı), Bağ-ı Behişt (Cennet), Bağ-ı Bülent (Uzun), Bağ-ı Cihan Nüma (Dünya’yı gösteren harita) (Golombek ve Wilber, 1988).

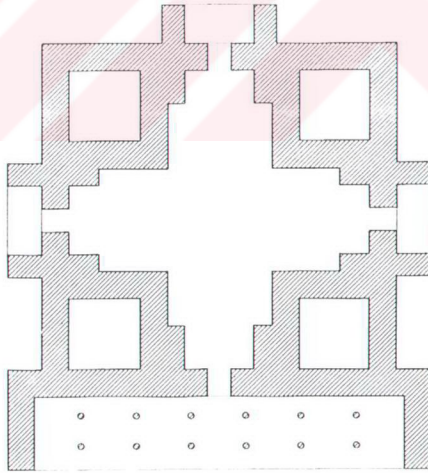
Su dolu hazneler ve içlerine su akıtmayı sürdüren kanallar da anlatılan unsurlar arasında yer almaktadır. Bahçelerde ayrıca sülünler ve ceylanlar da gezinmektedir. Clavijo’nun anlattıklarından yapılabilecek çıkarımlara göre bu bahçelerin bazı detayları farklı olsa da bazı özellikler tümünde birbirinin aynısıydı. Gösterişli kapılar (büyük olasılıkla eyvan tipi) iki ya da üç katlı saray yapıları (kare ya da haç planlı) ve bunların bahçeye bakan galerileri bulunmaktaydı.

Timur fetihleri sırasında Semerkand’ı aldıktan sonra buraya Bağdat ve Şiraz’dan sanatçılar götürdüğü bilinmektedir. Dolayısıyla tarif edilen Semerkand bahçelerinde sözü geçen birçok unsurun yoğun İran etkili olmasını garipsememek gerekir.

Semerkand’daki çok sayıdaki bahçede benzer özelliklerin görülmesi daha sonraki yüzyıllarda İran ve Hindistan’da kurulacak birçok bahçenin prototiplerinin bu bahçelerde ortaya çıktığına kanıt oluşturur: Yüksek duvarlarla çevrili olmak, ana bir su ekseninin bulunması, tüm bölümlerin yine dörde bölünmesi, merkeze bir saray ya da köşk yerleştirilmesi, suyun istenildiği gibi akması amacıyla bahçenin kurulacağı yer için doğal bir eğimin seçilmesi ya da burada yapay bir tepenin oluşturulması, fonksiyonel üzüm bağı ve bostanla keyif bahçesi alanlarının belirli oranlarda yer alması bunların başlıcalarıdır.

Şekil 5.7. Çinili köşk, plan (Bernardini, 1994)

Şekil 5.8. Devletabad, plan (Bernardini, 1994)

Bu arada Semerkand'a has olarak nitelendirilebilecek özellikler ise bahçe için kullanılan alanın sıradışı genişlikte olması, tam kare şeklinde toprak parçasının seçilmesi, altın ve mavi renklerin hakim olduğu ihtişamlı kapılardır. Temaşa amaçlı üst kat balonları da sık rastlanan bir unsur gibi görünmektedir (Wilber, 1962).

Timurlu devri bahçeleri üzerine yapılan incelemeler bu bahçelerin daha sonraki dönemlere yaptıkları etkiler açısından çok önem taşımış olduklarını göstermiştir. Timurlu bahçelerinin sadece yapıldıkları bölgenin daha sonraki bahçe mimarisine değil özellikle Safevi dönemi İranı'na büyük etkileri olmuştur. Ayrıca döneme uzanan kesin kanıtlarla desteklenemeseler de taşıdıkları isimler aracılığıyla bahçe mimarisinin kozmolojik kökenleri ile ilgili teorilere bir diğer bakış açısından temel oluşturabilmişlerdir.

Timurlu mimarisinin bazı yönleriyle Osmanlı-Türk mimarisini etkilemiş olması bugüne kadar örneği kalmamış olan bahçe mimarisi alanında da bu tür etkilerin bulunmuş olabileceğini düşündürmekle birlikte elde bu konuyla ilgili açıklayıcı kaynak bulunmamaktadır. Ancak en azından bahçe köşkleri ile ilişkili büyük bir benzerlik Bernardini (1994) tarafından İstanbul Topkapı Sarayı'ndaki Çinili Köşk ile Bağ-ı Devletabad'ın köşk yapısı arasında tespit edilmiştir. Bu iki yapının da haçvari plan şemasına sahip olması bu çalışmada başlıca üzerinde durulan çizgiyi yansıtması açısından da ilgi çekicidir (Şekil # 5.7, # 5.8).

Bu konudaki ilişkilerle ilgili varsayımlara kozmolojik bakış açısıyla bölüm 8'de yer verilmiştir.

5.5. SAFEVİ İRANI VE SONRASI

İran bahçeleri yukarıda birden fazla noktada açıklandığı şekilde çok zengin bir bahçe geleneğinin mirasçılarıdır; bu mirası her yönden değerlendirmişler, hem antik özelliklerini hem de İslam'ın kattığı özellikleri çok çeşitli yönlerde yansıtmışlardır. Çok çeşitli özellikler gösterebildikleri için bu bahçeler üzerinde bir tipoloji denemesi hatalı ya da en azından sonuçsuz olacaktır. Ancak gözlemlerin ortaya çıkardığı kadarıyla ana hatlarla sınıflandırmalar yapılabilmektedir.

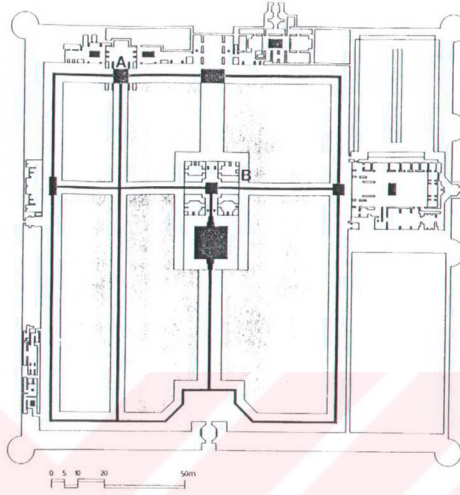
En başta önceliğin bahçenin kendisinde olduğu birleşimler ve yapıların öncelik kazandığı, bahçenin bu yapıların egemenliğinde olduğu örnekler şeklinde iki kategori ortaya atılması mümkündür. Cihar Bağ örnekleri genellikle kent dışında ve bahçenin ön planda yer aldığı örneklerdir. Diğerleri ise yapıların oluşturduğu bir ortak dokunun parçası olan bahçelerdir. Alemi (1994)'ye göre bu ikinci örnek genellikle "devlethane" tipolojisi altında geçen saray komplekslerinin özelliğidir ve bunların bir kent meydanıyla mutlaka ilişkisi bulunmaktadır. Şekil # 5.9'da Matrakçı Nasuh'un Menazilnamesi'den alınmış olan Tebriz görünümünden bir ayrıntı yer almaktadır. Resmin tümünde Tebriz kentinde XVI yy.'da yer alan iki adet bahçenin çok net betimlemesi bulunmaktadır. Bu detayda ise bunlardan biri, Heşt Bihişt'in bulunduğu bölüm yer almaktadır; hem ortasındaki sekizgen köşk yapısı hem de kente meydan aracılığıyla bağlanmasını sağlayan gösterişli kapı yapısı ayrıntılarıyla görülebilmektedir. Betimlemede ayrıca bir havuz ve çok sayıda küçük, ikincil yapı bulunmaktadır. Ancak bahçenin plan şemasına hiç önem verilmemiş, sulama kanalları ve bunların yarattığı geometri tümüyle ihmal edilmiştir. Bu belge yine de bir bahçenin kuşbakışı yansıtladığı az sayıdaki eserden biri olması açısından değerlidir. Ayrıca bu diğer minyatürlerin aksine köşk yapısını betimlemeye çalışırken çevresindeki bahçenin bir kısmını da yansıtmak yerine bahçenin tümünü ve köşkün bu kapsamdaki konumunu belirtmektedir.

Şekil 5.9. Menazilname, Tebriz kentinden detay (Alemi, 1994)

Aksiyalite bu dönem İran bahçelerinin en önemli özelliklerinden olmasına rağmen zorunlu bir simetri bulunmamaktadır. Sekil # 5.10 Kaşan yakınlarındaki Bağ-ı Fin'i göstermektedir. XVI yy.'da Şah Abbas döneminde gerçekleştirilen bu bahçenin yapılarından bugüne gelen olmamıştır ancak ana hatları değişmeden kalmıştır. Bu haliyle XIX yy.'dan kalma bahçe, simetri ekseninden kaymış ancak aksiyalitesini yitirmemiş Cihar Bağ tipi bahçeye örnektir. Yine Bağ-ı Halvet de aynı tür bahçeye örnek gösterilebilir. Her durumda da köşk yapısı bahçenin merkezinde değil ekseninin üzerindedir. Diğer bir deyişle eğer herhangi bir sebeple köşk yapısı bahçenin merkezinde bulunamamışsa eksen kayarak köşkün hakimiyetindeki bir düzeni oluşturur.

Alemi (1994) eksenlerin her zaman bahçenin merkezinde genişlememesi dolayısıyla yaratılan alternatif düzenlemelere kaynak olarak yer seçiminde ve bu yere bahçenin yerleştirilmesinde uygulanan kriterleri göstermiştir: Bahçenin ana aksını oluşturacak kanalların seçimi bahçenin yer alacağı toprak parçasının eğimine göre seçilmektedir. Köşk ise görünüme en hakim olacak şekilde yerleştirilmelidir. İkincil köşkler de uygun noktalara serpiştirilmelidir. Dolayısıyla her zaman bir dikdörtgen plan üzerinde, kuşbakışı tespit edilecek noktaları topografik durumun gerektirdiğiyle aynı olmayabilir. Dolayısıyla plan şeması hakkında kanonlar oluşturulmamıştır.

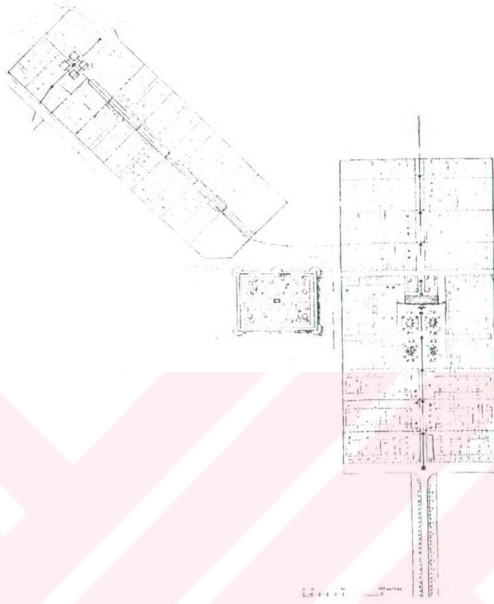
Şekil 5.10. Bağ-ı fin, plan (Lehrman, 1980)

Geçmişte sayıca daha çok oldukları ve daha geniş bir alanı kapladıkları bilinen Eşref kenti bahçeleri bu söylenenlere örnek olabilir. Şekil # 5.11 Eşref'te bugüne gelmiş bahçelerin görünümünü vermektedir. Birbirlerine çok yakın üç bahçe farklı eksenler üzerine kurulmuş, köşk yapıları farklı noktalarda inşa edilmiştir.

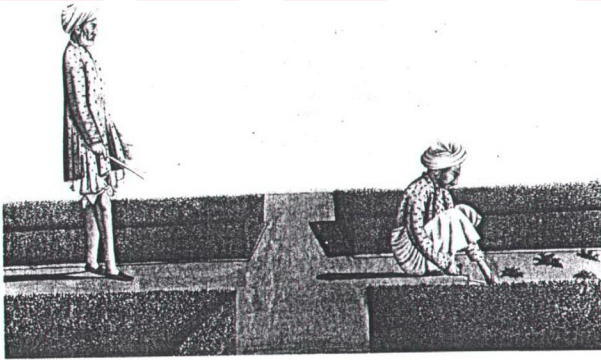
Öte yandan çeşitli köşk yapılarının kullanım durumlarına göre eklenen bu tür bahçeler yapıların kullanımlarının değişmesi ile şekil değiştirebilir, değişimlere çok kolay uyum sağladıkları için de geçmiş çizgilerini takip etmekte zorluk yaratabilirler.

İran'da bahçe'nin işlevi daha erken dönemlerde yerine oturmuştur. Bu işlev aynı zamanda gelişmesini belirleyen faktör olmuştur. Bu nedenle İran'da bahçe kuruluşu Ahamenişler'den Kaçarlar dönemine kadar çarpıcı bir istikrar çizgisi sürdürmüştür.

Şekil # 5.12'de 1800 yılı civarlarında yapılan bir resimde bile İranlı bir bahçıvanın çalıştığı mekan, çok kısıtlı şekilde vurgulansa bile, Cihar Bağ şemasıyla yansıtlışını bulmak mümkündür.

Şekil 5.11. Eşref kenti bahçeleri (Alemi, 1994)

Şekil 5.12. Bahçıvan (Moynihan, 1979)

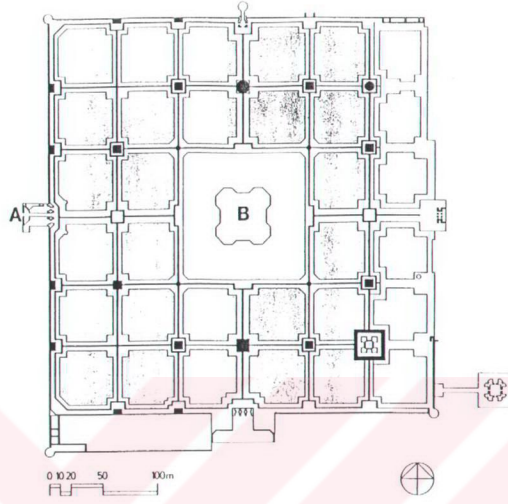
5.6. HİNDİSTAN - BABÜRLÜ DEVLETİ

Hindistan'da tarım büyük ölçüde muson yağmurlarına bağımlıdır. Bazen de korkunç sel felaketlerine yol açarken yokluğu da toz ve sıcak rüzgarlarla çok kötü sonuçlar doğurur. Dolayısıyla bahçelerin de varlığı ve düzenlenişi iklime ve su kaynaklarının kullanılabilirliğine doğrudan bağımlıdır.

Bu nedenle Babürlü bahçeleri de önceki su dönemlerde su kaynaklarını kullananlarla aynı mekanlar ve büyük ölçüde aynı tekniklerle sınırlı kalmıştır. Bunun sonucu olarak de zaten önceki inanişlara böre kutsal sayılmış ve kullanılmış su kaynakları bu kez de İslam bahçeleri olarak yeniden değerlendirilmiştir. Özellikle yer isimlerindeki kolaylıkla farkedilen Sanskrit kökenleri de buna kanıttır. Petruccioli (1994) “-sar”, “nambal”, “nağ” soneklerinin göllerde, “kul” ve “khan” soneklerinin akarsularda, “pur”, “mar” ve “khot” soneklerinin ise yerleşim yerlerinde Sanskrit kökenini kanıtladığını belirtmiştir.

Babürlü bahçelerinde suyun önemi suyun aynı zamanda bahçenin tüm bütünlüğünü sağlayan unsur olmasından ve bahçenin her yanını ilişkilendirmesinden de kaynaklanmaktadır. Crowe (1972)'a göre şu anda artık içinde su bulunmayan bahçe örneklerinin bile bütünlüğü, sanki bir hayalet gibi, eskiden var olmuş bulunan su sayesinde korunmaktadır.

1526'da Babürlü egemenliği başladığında sulama teknikleri Hindistan'da gayet iyi biliniyordu. Önceki hükümdarlar sadece kanallar değil yapay göller de inşa ettirmişlerdi. Kuyuların çevresine ağaçlar dikerek hem gölgeli ortam yaratmak hem de bu sayede suyun muhafazasını sağlamak ise zaten çok eski bir uygulamaydı. Bahçe üzerine araştırmalar yapılmasının nedenlerinden biri de suyu korumak için olmalıdır çünkü bahçeler yapmak suyu korumak için pratik bir yöntemdir. İyi düzenlenmiş bir bahçe suyu tüketmez idareli harcanmasını sağlar, bu araştırmalar

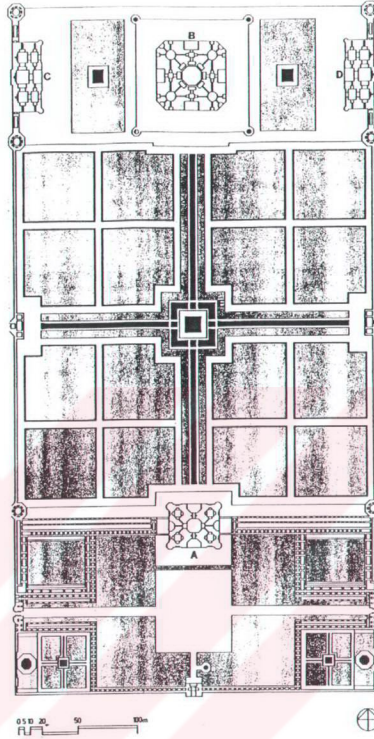

Şekil 5.13. Hümayun'un mezarı, Delhi (Lehrman, 1980)

hem güzellik ve ihtişam yaratırken hem de sonuçları tarım alanları için değerlendirilebilmektedir.

Erken dönem Babürlü bahçeleri büyük ölçüde İranlı örnekleri izlemişlerdir. Crowe (1972) erken dönem Babürlü bahçelerinde bulunan İranlı unsurları ve bunların zaman içindeki değişimini açıklarken aşağıdaki başlıca unsurlara yer vermiştir:

- Başlangıçta daracık olan su kanalları genişletilmiş örneğin Hümayun'un Delhi'deki mezarında hala dar olan kanallar Tac Mahal'de 6 metre genişliğe ulaşmıştır. Bu durum Şekil # 5.13 ve # 5.14'de koyu renk çizgili su kanallarının incelenmesiyle görülebilmektedir.
- Suyun başında ya da kanalların kesiştiği yerde bulunan köşk yapısı, bir havuzun tam ortasında bulunan çevresinde fiskiyelerin bulunduğu geniş ve kompleks bir yapı haline gelmiştir.
- İran havuzlarında bulunan tekli fiskiyeler Lahor'a ulaştığında Şalimar'ın yüzlerce fiskiyesi haline gelmişlerdir

Şekil 5.14. Tac Mahal plan (Lehrman, 1980)

Erken dönem Babürlü bahçeleri büyük ölçüde iki boyutlu kalmıştır. Daha sonraları su kaynakları geliştikçe sulama hatları da daha karmaşık hale gelmiştir (Patterson, 1972). Hindistan bahçeleri üzerinde Babürlüler'in büyük etkisi olduğu gerçektir ancak etkilerden söz ederken, Babürlüler'den öncekilerin de hakkını vermek gerekir. Firuz Şah'ın 1351-1388 yılları arasında 100 bahçe inşa ettirdiği söylenir.

Ayrıca hem Hindistan hem de İran'da çiçek sevgisi çok köklü olduğu bilinmektedir. Hem Hindu hem de Budist dininde çiçeğe saygı gösterilirdi. Çok daha erken bir tapınak bahçeleri geleneği Budizm'le birlikte Uzak Doğuya yolculuk etmiş formal

cennet bahçesinin antitezini oluşturan Çin ve Japon bahçelerini etkilemiştir (Jellicoe, 1976).

Babürlülerle Hintliler arasında ki fikir alışverişi tek taraflı değildi ancak tartışmasız gerçek Babürlüler'in formal sulama sistemli vaha bahçe kavramını getirdiği ve bahçe içine mezar inşa etme alışkanlığını kazandırdığıdır.

Babürlüler'in görkemli bahçe mimarları olarak ortaya çıkmaları XVI yy'ın ilk yarısına dayanır. Bu görkemli dönem XVIII yy'ın sonuna kadar sürecektir. Bu dönemin önemli özelliği bu bahçeleri yaptıran hükümdarların da bahçe sanatına özel ilgileri olması ve herşeyi bizzat kendilerinin yürütmesidir. Jellicoe (1976)'ya göre Babürlüler'in dağlı kökenleri nedeniyle ayrıca gelişmiş bir peyzaj anlayışları vardı.

Cihar bağ şeması Babürlü bahçesinin de temelini oluşturmaktaydı ancak Babürlüler sadece kopyacılıkla yetinmemişlerdir; bahçelerini iklim ve mekanın gerektirdiği şartlara uygun olarak uyarlamışlar ve geliştirmişlerdir (Jellicoe, 1976).

Önceki bölümde de belirtildiği gibi oturmuş kavramları ve çok sayıdaki gerçekleştirilmiş görkemli örnekleriyle Timurlu devri bahçeleri daha sonraki dönemlere örnek oluşturmuş, bu bahçelerden Babürlü devri bahçeleri de etkilenmiştir. Jellicoe (1976) Babür'ün daha çocukken görmüş olduğu Semerkand'daki Timurlu dönemi bahçelerinin onda kalıcı bir iz bıraktığını, Babür'ün bu gördüklerinin etkisiyle daha önce çok daha yumuşak hatlara alışık olan Hintliler'i çok şaşırtacak direktifler vererek akar suları düz hatlı kanallara haline getirerek bahçelerinden geçirttiğini belirtmekte, ayrıca Semerkand'dan Afganistan'a, daha sonra da Kabil'in serin sulak ortamından Hindistan'ın sıcak ve tozlu ovalarına geçişin Babür'ü çok sarstığını, yaşamın ancak başkenti Delhi'den Agra'ya alıp bahçelerle donatarak yaşamını çekilir hale getirdiğini aktarmaktadır.

Babürlüler üzerindeki Timurlu etkilerine bir diğer örnek de mezarlardır. Babürlüler'in mezar inşa etme alışkanlığı İran kökenli değil Timur aracılığıyla ataları olan Moğol kökenliydi. Önemli kişiler kendi mezarlarını hazırlatırlar ve çevresindeki bahçeleri zevk ve safa alanı olarak kullanırlardı; burası ölümleriyle birlikte statü değıştirerek dinsel mekanlar halini alırdı (Crowe, 1972).

Kaşmir yöresinde ise İran'ın tam tersi bir durum söz konusudur. Yükseklik fazla, su miktarı ihtiyacın ötesindedir. Bataklık olan bölgelerin kurutulup kanallar kazılıp içinden çıkan çamurla setler kurularak su fazlasının önü kesilmiştir. (bu kanallardan bir tanesi daha önceki bir müslüman kral olan Zeynel Abidin tarafından yaptırılan Şalimar bahçesine doğru uzanmaktadır. Burada daha önceleri de bir bahçe bulunmaktaydı.) Bu setlerin üzerinde de tarım yapmak mümkün olmuştur. Bu avantajlara karşın, Patterson (1972)'un da ifade ettiği gibi, bu bölgede su ile tepelik bölge arasındaki mesafenin çok kısa oluşu toprağın çok idareli kullanımını gerekli kılmıştır.

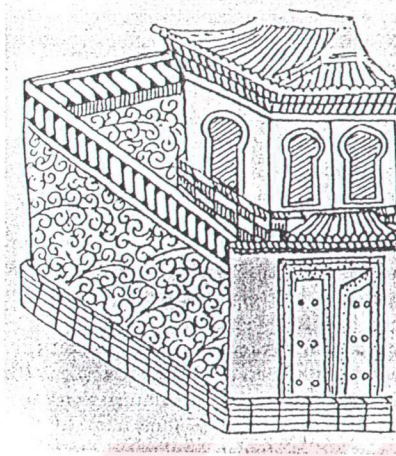
Buradaki doğal şelaleler Babürlü kaskatlarının da prototipini oluşturmuşlardır. Ayrıca zaten ibadet yeri olan su kaynakları da çevrelerine bahçeler düzenlenecek odak noktaları olmuştur.

6. İSLAM DÜNYASI BAHÇELERİ ARASINDA TÜRK BAHÇESİ'NİN YERİ

Göktürkler'in Budist olması M.S. VI yy.'a dayanır. Türklerin kültürlerinde zaten daha önceden sahip oldukları haç planı Budist kozmolojide de Mandala formuyla karşılına çıkmıştır ve dolayısıyla çok kolaylıkla benimsenmiştir (Esin, 1962).

İlk Türk bahçeleri hakkındaki bilgiler çok yetersizdir. Hoço fresklerinde birkaç ev, köşk ve benzeri içerikli Uygur manzarası bulunmaktadır. Bu kompozisyonların göksel görüntüler içeriyor olması da muhtemeldir (Esin, 1962). Bu fresklerden sivil mimari hakkında elde edilen ve Kuban (1965)'ın göçebe hayatın şehirleşmeye etkisi olarak gösterdiği, evlerin yüksek duvarlarla çevrili olması, avluların oldukça etraflı faaliyetlere sahne olacak şekilde düşünülmesi, üst katların pavyon karakteri ve benzeri bilgiler diğer yanda daha sonra karşılaşılabacak olan bahçelerdeki bazı unsurları da sunmaktadır. Yüksek duvarlarla net ayırım ve pavyon şeklinde, yukarıdan seyre uygun üst kat uygulamalı mimari daha sonra tüm İslam bahçesi geleneğinde karşılaşılabacak unsurlardır.

Esin (1962)'den öğrenildiği kadarıyla elde Karahanlı döneminden kalma bir bahçe düzenlemesi hakkında bilgi bulunmaktadır. XI yy'a uzanan Şems Abad saray külliyesi Karahanlılar tarafından geniş bir bahçe içine (qoruq) yaptırılmıştır içinde de köşkler ve su kanalları bulunmaktadır. Dönemin sosyal hayat konusunda da çok zengin bilgi içeren eseri Kutadgu Bilig'de çok sayıda beyitte köşklere söz edilmektedir ancak yazık ki eserde bunların herhangi bir betimlemesi yer almamaktadır. En erken dönemlerden başlayarak Türklerde mimari yapıların yüksek duvarlarla çevrili olduğunu öğrenmek resim sanatı aracılığıyla da mümkün olmaktadır. Şekil # 6.1.'de belgelenmiş olan Uygur evi de bunlardan biridir. Evin çevrelendiği yüksek duvarların üzerinde çok yoğun süsleme betimlenmiş olması bu duvarların sadece savunma amaçlı olmadığını, aynı zamanda belirli bir zevki yansıtan mekânı çevrelediğini anlatmaktadır. Dolayısıyla içerideki mekânın bir tür

Şekil 6.1. Uyghur Evi (Aslanapa, 1976)

bahçe olduğu burada zaman geçirildiği ve duvarların iç yüzeyinde bulunan süslemelerin buradan algılandığı öne sürülebilir.

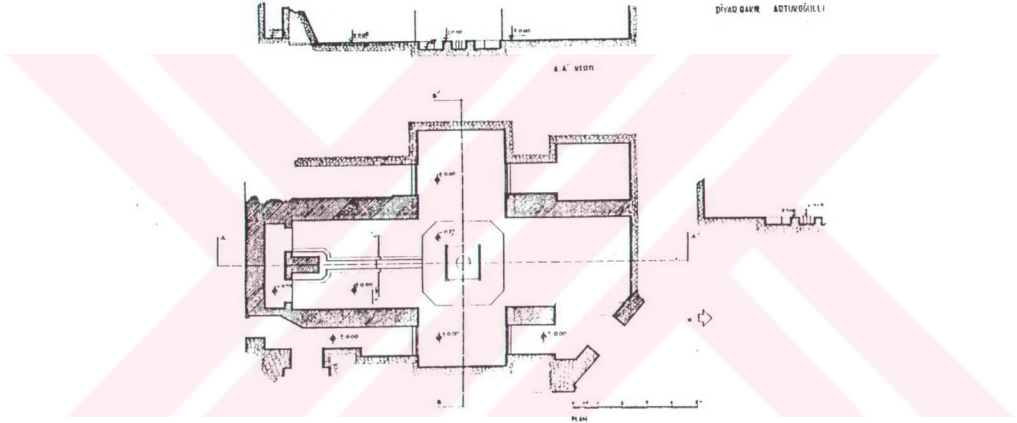
Bu bağlamda incelenebilecek olan Gazneliler'in Leşkeri Bazar Sarayı'ndan içinde taşıdığı çok yoğun Abbasi öykünmesi nedeniyle ilgili bölümde söz edilmiştir.

Anadolu – Türk mimarisi ile ilgili olarak ise eldeki ilk veriler XIII yy.'a dayanmaktadır. Oktay Aslanapa'nın başkanlığında yapılan kazılarla ortaya çıkarılan

Diyarbakır Artuklu sarayının merkezinde bir havuz ortaya çıkarılmıştır (Şekil # 6.2). Haçvari planlı havuz ve su kanalı her ne kadar çevresinde toprak ve bitki içeriği kanıtlanmadığı için bahçe sayılamasa da plan özellikleriyle dikkatle üzerinde durulması gereken bir eserdir. Bahçe sayılamayacaksa avlu diye tanımlanabilecek bir düzenlemenin ortasında bulunmasına rağmen bahçelerde sıklıkla görülen ve en önemli belirleyici unsurlardan olan haç planını yine ana bahçe unsurlarından bir havuzda ortaya koymaktadır. Bu yapının kazılar sonrası yapılan değerlendirmeler sonucunda belirlenen tarihi erken XIII yy.'dır.

Aynı haç planı daha sonra Anadolu'da bir kez daha karşımıza çıkmıştır. Diyarbakır Artuklu sarayı Sinop Süleyman Pervane Medresesi'nde de görülecek olan dörtlü şemanın (Şekil # 6.3) Anadolu'daki ilerleyiş çizgisinin bir önceki noktası olarak

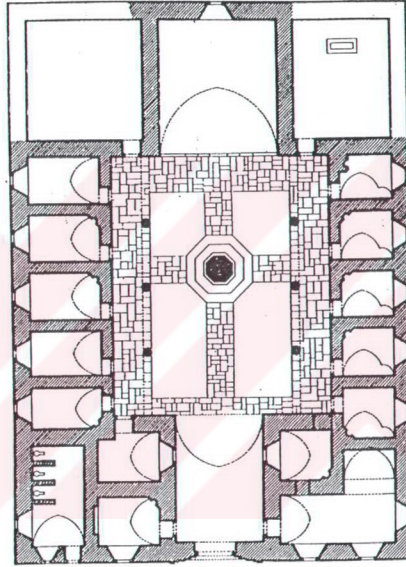
bahçesindeki Haç-Mandala planı daha sonraki bir döneme değil yapının özgün inşa tarihine aittir. Bu nedenle de önemli bir dayanak noktası oluşturmaktadır. Sivas Gök Medrese’de evren şeması benzeri bir kuruluş gözlemlenmektedir. Burada bir bahçe olabileceği düşünülmüş, baştan beri medreselerde bahçe bulunmuş olabileceği, bahçenin bir dolaşma ve eyvanlardan seyretme yeri olabileceği de ifade edilmiştir (Ögel, 1986).

Şekil 6.2. Artuklu sarayı bahçesinde haçıvari havuz (Tabbaa, 1992)

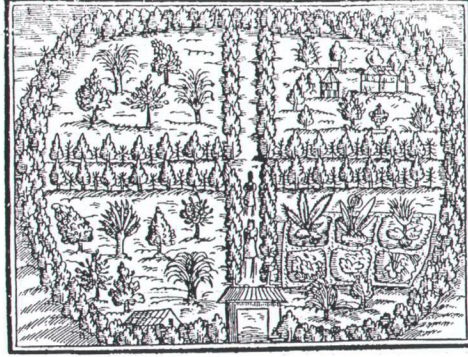
Bu sözü edilen her “bahçe-avlu”ların boyutları da kendi dönemlerindeki eğilimi yansıtmaktadır. Tabbaa (1992) G. Marçais’ın yaptığı bir alıntıya dayanarak XIV yy.’da yaşamış Granadalı Ibn Luyun’un bir bahçenin devasa olmaması gerektiğini, göz zevkine en fazla hitap edecek boyutları taşımasının ideal olacağını belirttiğini aktarmıştır. Başka bir coğrafyada ve bir yüzyıl sonra yaşamış bu kişinin belirttiklerinin yapıtlar üzerinde bağlayıcılığı olmasa da bir dönemin eğilimlerini yansıtmaları açısından dikkate alınmalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbullu ve Balkan özellikleri taşımasının Anadolu ve doğulu yanından çok daha ağır basması durumu bahçe mimarisinde de kendini belli etmiş Anadolu'ya girişi Artuklular zamanında görülen haç-mandala planlı merkezi bahçe unsuru Anadolu Selçukluları döneminde Sinop'a kadar sokulmasına rağmen daha sonra Osmanlı İmparatorluğu içinde kendini (en azından bu çizginin devamı halinde) gösterememiştir.

Şekil 6.3. Süleyman Pervane Medresesi plan (Kuran, 1969)

Salomon Schweigger'in 1608 tarihli "Reyssbeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel un Jerusalem"inde rastlanan bir bahçe çizimi (Şekil # 6.4) tümüyle cihar bağ görüntüsü yansıtmaktadır. Bu bahçe bugünkü Kabataş yakınlarında olduğu sanılan Karabali Bahçesi'dir ve Schweigger içeride gösterişsiz ve kendisini hayal kırıklığına uğratan bir köşk, yüzülebilecek ya da yıkanılabilir boyutlarda bir de havuz olduğunu söylemiştir, ayrıca Schweigger bu bahçenin içinde arada sırada at yarışları düzenlendiğini de anlatmaktadır (Artan, 1993).

Şekil 6.4. Karabali bahçesi, (Necipoğlu, 1991)

Gravürde dört parçaya bölünme çok net şekilde göze çarpmakta, ortada dikey olarak kesişen eksenleri oluşturan yolların iki yanında tek sıra düzgün şekilde dikilmiş ağaçların bulunduğu gözlemlenmektedir. Birçok başka görsel kaynaktan da yansıtıldığı şekilde bir selvi ve bir yaprak döken ağaç şeklinde oluşan bu sıraların ayırdığı dört parça toprak dört ayrı şekilde değerlendirilmiştir: ikisinde çeşitli ağaçlar yetiştirilirken biri tekrar bölünmüş ve içinde çiçek ve olasılıkla sebze yetiştirilen parçalara ayrılmıştır. Sonucunda ise iki adet küçük yapı ve bir adet fıskiye bulunmaktadır. Kapı da gösterişli bir yapıdır. Kapının hemen yanında da bir küçük bina göze çarpmaktadır. Bahçenin sınırları tam olarak belirgindir. Duvarlar resimde hiç görünmeyecek şekilde iki yanlarından birer sıra ağaçla kapatılmıştır.

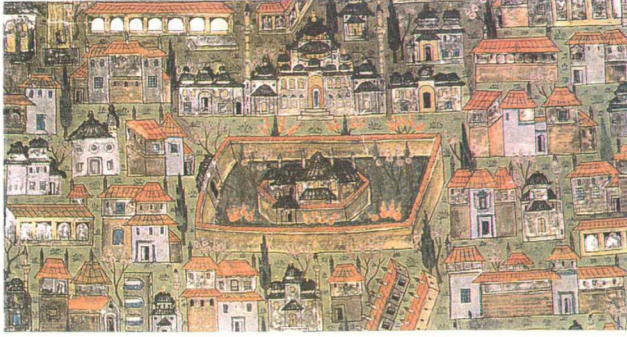
Bu bahçeyi cihar bağ tipi bahçenin İslam dünyasındaki yolculuk çizgisinin üzerinde olağan bir örnek olarak görmek başka delillerle desteklenmedikçe pek mümkün görünmemektedir çünkü daha ziyade direkt bir İran eseri olarak değerlendirilmesi gerekir. Necipoğlu (1991)'ya göre Selim I 1514 yılında Tebriz'i fethi sırasında Uzun Hasan'ın Haşt Behişt sarayına büyük hayranlık duymuş, İstanbul'a dönüşünde ise Acem Ali adıyla da tanınan mimar Alauddin dahil olmak üzere birçok sanatçıyı yanında getirmiş, bu girişimlerin sonunda ortaya çıkan eserlerden bir tanesi de Karabali Bahçesi olmuştur.

Şekil 6.5. Manisa Sarayı (Atasoy ve Çağman, 1976)

Klasik devir Osmanlı bahçeleri arasında elde hakkında görsel veri bulunan diğer iki örnek ise Manisa Sarayı ve İstanbul Eski Saray'dır (Şekil 6.5. ve 6.6.). Bu yapılarda da bahçelerin ortak özellikleri yüksek duvarlarla çevrili olmak ve içlerinde çokgen köşk yapıları bulundurmaktır. Mınyatür ustaları bu yapıların poligonallığını itinayla ve önemli bir unsur olduğunu belirginleştirerek yansıtmışlardır. Ayrıca bu betimlemelerde bir diğer özellik olarak selvi ve diğer tür ağaçların bir arada kullanıldığı yaprk döken ve dökmeyen ağaçların bir arada bulunması durumunun altının çizildiği gözlemlenmektedir.

Yapı tipi olarak bahçe içerdiği konusunda elde çok az bilgi bulunan kervansaraylardan Osmanlı döneminde bir tek örnek bahçesiyle de dikkati çekmiştir. Suriye'deki Osmanlı kervansaraylarının Hillenbrand'(1994) ın ifadesiyle “meydan okunamaz görkemdeki baş eseri” Han el-Kutayfa. Haklı olarak minyatür bir kent olarak tanımlanmıştır. Kendi kullanma suyu, ücretsiz yemek sağlayan fırınve mutfakları, camisi, çeşmeleri, ustaca inşa edilmiş ve havalandırılmış tuvaletler,

Şekil 6.6. Yeni Saray (Atasoy ve Çağman, 1976)

dükkanları, banyoları ve bahçesi bulunmaktaydı. Ne yazık ki bu bahçenin plan şeması ya da kullanımı üzerine bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlı sanatında kullanılmış olan çiçeklerin incelenmesinde, örneğin Ettinghausen (1976) tarafından Robert Eng tarafından yapıldığı ancak yayınlanmamış olduğu belirtilen 10 parça İznik çini tabağı üzerinde yapılan incelemelerde betimlenmiş çiçeklerin sadece klişeler değil sıradışı örneklerle de yer veren bir dermenin parçaları olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu on parça üzerinde onsekiz tane kadar farklı çiçeğin betimlendiği saptanmış bunların bir kısmının neler olduğu belirlenebilmiştir. Karanfil, lale, zambak gibi çiçeklerin haricinde ismi belirlenen ve belirlenemeyen cinsler bulunmaktadır. Dolayısıyla bahçelerde de tüm bunların büyük olasılıkla çok daha da fazlasının var olduğunu düşünülmelidir.

Cerasi (1986), Sinan'ın XVI yy.'da inşa ettiği büyük camiler ya da Topkapı Sarayı'nın bile çok çeşitli ama kısmen geometrik olduğunda bile düzensiz unsurlarla çevrelendiğine dikkati çekmektedir: İçerideki yollar ya da patikalar ise diyagonal olabilmekte, belirli bir geometriyi gözetmemekte, büyük olasılıkla işlevsel bir yaklaşımla önemli noktaların birleştirilmesini formal ya da törensel kaygılardan daha ön plana almaktadır.

Şekil 6.7. Topkapı Sarayı (Atasoy ve Çağman, 1976)

Yine Cerasi (1986)'ye göre herşeye rağmen dikili çınar ve selvilere dikkat edilecek olursa, bu tesadüfi bir düzenle dikilmiş ağaçların aslında mimariyle bir kontrpuan ilişkisi bulunmaktadır (Şekil 6.7.). Aynı ilişkiyi Evyapan (1987) da değinmektedir.

Osmanlılar'da bahçenin ne denli önemli olduğu "bostancıbaşı"nın şahsında da anlaşılabilir. Uzunçarşılı (1945)'dan öğrenildiğine göre bostancılar saray içi ve dışında padişaha tüm bahçe ve bostanlardan sorumlu olup Marmara ve Boğaziçi sahillerinin savunması da onlara aitti. Ayrıca bostancıbaşılıktan sonra terfi edilecek makamlar beylerbeyliği, vezirlik ya da sancak beyliği olabilirdi.

Necipoğlu (1991)'ya göre asma bahçe kavramı Topkapı'da, 1460'ların İtalyan Rönesans asma bahçe modasına paralel gitmektedir. Tüm hükümdarlar arasında ilgi uyandıran Hz. Süleyman'ın, tapınağının yakınındaki bahçeleri ve Babil'in Asma Bahçeleri'ne (ki bunlar dünya üzerindeki cenneti, kraliyetin gücünü temsil etmektedir) olan eğilim buna köken oluşturmuş olmalıdır. Osmanlı şiirinde bahçe boş zamanın, kaygı duyulmayan anların, düşüncenin ve zevkin simgesidir. Burası

sultanların sevgilileriyle gezdiği, yemek yediği, (kütüphanenin bir bölümü Revan Köşkü'ndeydi), müzik dinlediği ya da alt bahçelerdeki sporları izlediği bir yerlerdi. Burada teferrücgah adı verilen çeşitli köşkler bulunmaktaydı.

Bugün ana yapılara bağlantılı görünen bu köşkların bazılarının bağımsız birimler olabilmesi ihtimali de kuvvetlidir. Çiğ ve diğ, (1988) büyük olasılıkla Harem'deki III Murat has odasının önünde bahçesiyle bağımsız bir yapı olduğunu, giriş cephesindeki ihtişamın bu olasılığı arttırdığını belirtiyor. Aynı yerde yine Harem'deki Çifte Kasırlar'ın da aynı çizgiyi paylaştığı savunularak öncelikle bahçede bağımsız olarak yer alan bu yapının da daha sonra Harem'le birleştiği aktarılmaktadır.

Köşkların içindeki alçak divanlarda uzanan kişiler, Türk konutu özelliğine uygun olarak, geniş pencerelerden dışarının manzarasına hakim olabiliyordu. İçerinin tümüyle çini kaplı oluşu da dışarıdaki bahçeyi içeri getiriyordu. Geniş pencereler ve duvarlar doğal ve sanat eseri bahçeyi dönüşümlü olarak bir arada tutuyordu. Kubbelerin altında, zemine yerleştirilmiş olan çeşmeler de dışarıdaki doğayı içeri taşıyan unsurlardan biriydi.

Günümüze kalmamış olsa bile tarihi betimlemelerde saray içinde tümüyle camdan yapılmış ve doğayı içine alan köşklere söz edilmektedir. Bunun bir taklidinin Sokollu Mehmet Paşa tarafından Üsküdar'daki evinin bahçesine yaptırıldığı bilinmektedir. Teraslar üstünde asma bahçeler insanın doğanın üzerindeki kontrolünü ifade etmektedir. Bu doğanın ve mimarlığın tümüyle içi içe olduğu Yeni Saray'ın inşasında sırasında da sık sık karşılaşılan bir referanstır. Topkapı Sarayı dış bahçeleri bugün özellikle demiryolu ve karayolu tarafından büyük ölçüde ortadan kaldırıldığı için deniz ve kara köşklarının hemen hiçbiri günümüze kalamamıştır. Aslında bu bahçe tonozlu altyapı üzerinde yükselen basamaklı teraslar üzerine kuruluydu. Necipoğlu (1991) Topkapı Sarayı bahçelerinin Osmanlı sultanının hükümdar imajına ve yüceliğine bir arka plan ya da koreografi oluşturduğu üzerine yorumlarını şu şekilde aktarmaktadır:

“Sultan'ın tepe üzerindeki sarayı bitki hayvan ve mineral krallıklarının hükümdarı gibi görünürdü. Bunları simgeleyense bahçenin içeriğiydi. Bahçede çiçekler, meyvalar, sebzeler, hayvanlar ve hammaddeler vardı. Doğanın üç krallığı Sultan'ın ikametgahının etrafında bir kale oluşturmuşlardı. Selvi ve meyva ağaçlarının çevredeki düzenli dizilişi itaatkar hizmetkarların sıra halindeki dizilişini hatırlatırdı. Kudretin ve kontrol kavramlarının bulunduğu kraliyet bahçesi sembolizminin kökenlerinde antik yakın doğu yatar. Bunlar daha

sonra islam kültüründe de yer bulmuşlardır. Dış bahçelerde aynı zamanda tüketime yönelik tarım da yapılır ve bu ürünler satılırdı. Dolayısıyla manzarada üretim yapılan bostan, bağ, tarla görünümlü alanlar da bulunmaktaydı. Evcil ve vahşi hayvanları barındıracak bölümler de dış bahçelerin parçasıydı. Burada hayvan dövuşleri de yapılırdı.”

Türk bahçeleri her ne kadar düzensizlik arzlemeyip kendilerine göre biri düzen sahibi olsalar da bu düzen çoğunlukla diğler İslam bahçelerinin gösterdiği geometriye tam uygun değildir. Artan (1993) Türk bahçesinin genel olarak İslam bahçesinden farklılığını Türkiye Müslümanlığının diğler ülkelerde yaşanan İslam’dan farkına dayandırmaktadır ve aşağıdaki açıklamayı getirmektedir:

“...Genel olarak İslamiyette doğanın üstünlüğü kabul edilirken, tasavvuf, insanı doğanın uyumlu bir parçası diye tarif etmektedir. Ağaçlar, çiçekler, hayvanlar, su ve insan bir bütünü eşit parçalarıdır; bu doğa parçalarını bir araya getiren bahçede, insan kendisinin de parçası olduğu bütünü ve diğler parçaları hissederek yaşar. Bir başka deyişle, insanla doğa arasında var olan böyle bir ilişki biçimi içinde bahçe seyirlik bir tablo, gösteri sahnesi ya da prestij sembolü değil, içinde yaşanan bir mekandır. Dolayısıyla bu bahçede ağaç grupları, bahçe yolları, tarhlar ve havuzlar tek bakışta algılamayı ya da hareketi yönlendirecek eksenler üzerinde planlamaz. Bu nedenle geniş düzlüklere de gerek yoktur.”

Kuşkusuz sözü edilen iki görüş birbirinin tam tersini savunmaktadır. Ancak biri hükümdar ve yakınları için uygun düşerken diğleri sıradan insanlar için geçerli olmaktadır.

Eldem (1976) ise Türk bahçesini aşağıdaki şekilde değerlendirmiştir:

“Türk natüralist bahçesi Avrupa’dakinden farklı olarak hiçbir zaman romantik heveslere kapılmamış, sun’i harabeler, grotesk ve egzotik inşaata muhtaç olmamıştır. Bundan başka, münhaniyi tarhlar ve yolları içinde kaide kabul etmeyerek düz hatları bazen büyük ölçüde bile tabiat içine çizmek cesaretini göstermiş ve burada başarılı olmuş yani çerçeveyi aşmamış, uygunsuzluk yaratmamıştır.”

“Genellikle Türk pagsagiste mimarisi işlediği tabiat paçasını fazla zorlamadan yalnız ufak tefek (retouches) ve ilavelerle etkilemeye çalışmıştır. Bütün gücü uygun olan yerleri seçmek ve keşfetmekte gösterdiği dirayet ve isabettedir.”

Necipoğlu ise (1997) İstanbul’da sabit formatlı bir İslam bahçesinin bulunmadığını, işlevselliğin ve İslam’ın getirdiği toplumsal alışkanlıkların bir araya gelerek Türk bahçesini oluşturduğunu savunmaktadır; bu oluşumda pay sahibi olanlar da diğler İslam bahçelerinin aksine mimarlar değil bahçıvanlardır. Ayrıca İstanbul’un bahçelerinin erken dönemleriyle son yüzyıllardaki görüntüsünün arasındaki büyük farka da dikkat çekerek Osmanlı bahçesinin tek temalı olmadığını kanıtlandığını savunmaktadır. Bu düşünceye göre Türk bahçeleri toplumsal değişmelere paralel olarak değişmiş ve bunların aynası olmuştur bu nedenle de klasik Osmanlı bahçesinden herhangi bir somut iz aramak yok olmuş bir tarihi aramak olacağı için hatalı bir yöntem olacaktır.

7. DOĞAL OLMAYAN MALZEMEYLE KURULAN BAHÇELER

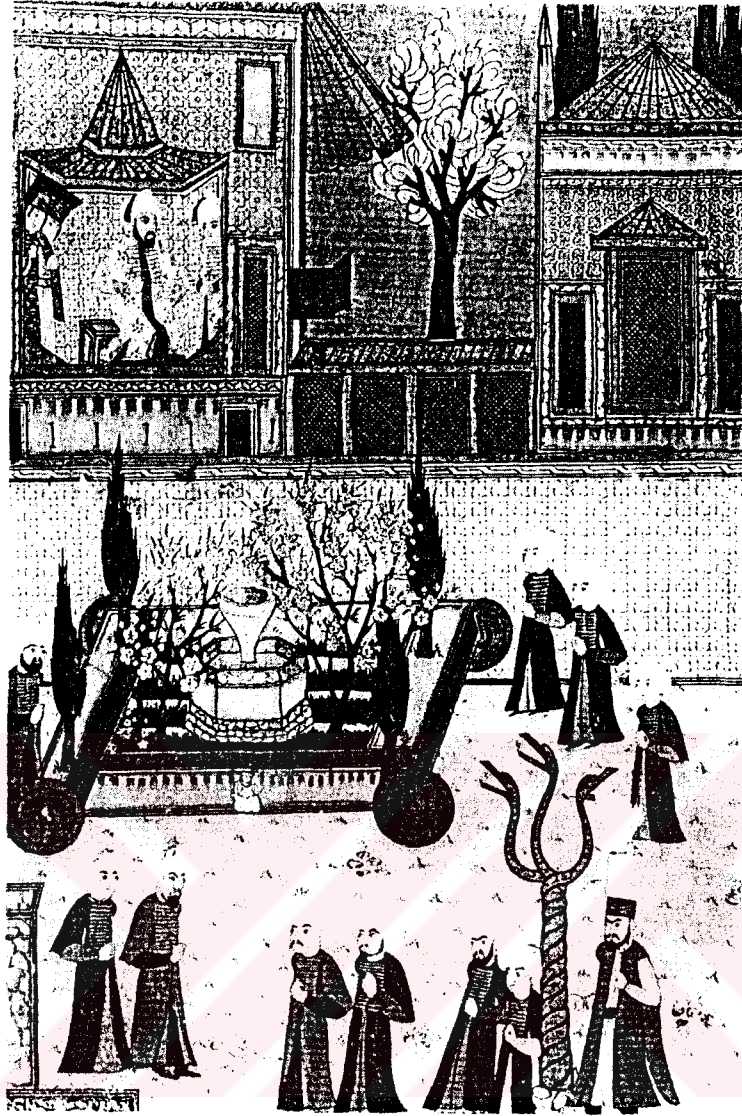
Belki kısmen Cennet'te bulunan ve yeryüzündeki bahçe unsurlarına ismen benzese de cismen benzemeyen unsurları daha iyi taklit edebilmek, kısmen de doğanın verdiği ihtişam olanaklarıyla yetinmeyerek arıtılmış unsurları da bunlara katabilmek arzusuyla İslam mimarisinin çeşitli dönemlerinde doğal olmayan öğeler kullanılarak taklit bahçeler yapılmış ya da bahçeler bu öğelerle daha da zenginleştirilmiştir; belki de yine Cennet'e değinmede bulunulmuştur.

Grabar (1988) el-Katibi'nin Bağdat Tarihi'nden alıntıladığı pasajda, Bizans elçileri tarafından, 917 yılında Bağdat'ta hayretle gözlemlenen bu unsurları şöyle aktarmıştır:

“Elçiler Ağaç Sarayı'na girip de Ağaç'ı gördüklerinde, şaşkına döndüler. Çünkü burada 500 dirhem ağırlığındaki ve gümüşten bir ağaca tünemiş gümüş kuşlar küçük harekette ötüp sakırmaktaydılar... ..Sonra elçiler, Yen Köşk diye bilinen iki bahçe arasındaki saraya geçtiler. Bu sarayın ortasında, beyaz kurşundan yapma bir havuz vardı ve çevresinde parlatılmış gümüşten bile daha parlattılı beyaz kurşundan bir dere akmaktaydı... .. Bu su haznesini, çimenleri ve palmiyeleri olan bir bahçe çepeçevre sarıyordu.... .. İşte bu ağaçların her biri, boydan boya tik ağacından oymalarla ve çepeçevre bakır bileziklerle sarılmıştı.... .. Ağacın 18 dalı olup her birinin pek çok sürgünü vardı ve bunların üzerine küçüklü büyüklü altın ve gümüş kuşlar tünemişti. Bu ağacın dallarının çoğu ümüştendi ama bir kısmı da altındandı ve rengarenk yaprakları gökyüzüne uzanıyordu. Rüzgar estikçe, ağacın yaprakları sallanır, kuşlar cıvıldaşıp ötüşürdü.

Görüldüğü gibi Abbasi döneminde ağaçların yapısından (doğal ağaçlara başka ahşap malzeme eklenmesi, bakır çemberlerin kullanılması; değerli metaller kullanılarak tümüyle yapay ağaç üretimi) bahçeyi şenlendirecek yapay kuşlara kadar çeşitli konuda büyük bir ilgi ve gelişmiş bir hüner söz konusuydu. Büyük olasılıkla su yerine daha akışkan başka bir sıvı tercih edilmişti. Benzeri örnekler göz önünde tutarak bunun cıva olabileceği söylenebilir.

Hünername, Surname-yi Humayun gibi eserlerde kitap resmi olarak rastlanan bazı sahneler yapay bahçelerin geçişini göstermektedir (Şek # 7.1). Bu bahçeler tekerlekli

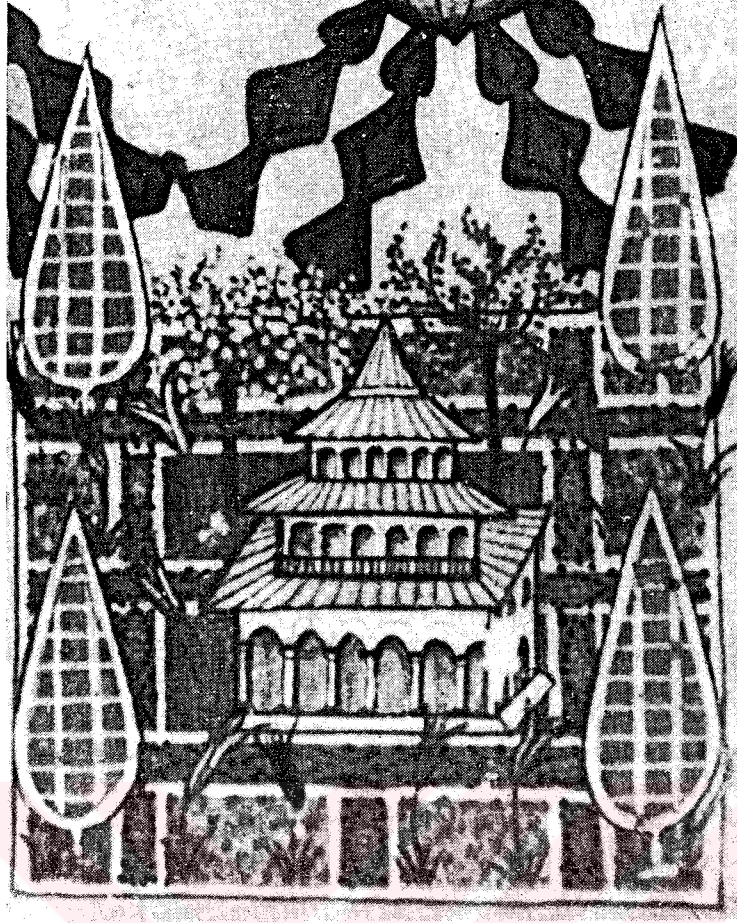

Şekil 7.1. Yapay bahçe, Hünername'den (Grube, 1994)

platformlar üzerine inşa edilmiş, dönemin bahçe unsurlarının hemen tümünü içeren örneklerdir. Hareketli olmaları bu yapıları zaten yapay bahçe sınıfına sokmaktadır. Öte yandan bahçeyi oluşturan unsurların boyutlarının normale oranla çok küçük olması bunların da yapay olduğunu düşündürmektedir.

Wilber (1962)'in İran'la ilişkili olarak derlediği yapay bahçe örnekleri de şunlardır:

- Firdevsi (935-1020) Şehname'de Keyhüsrev için yapılan bir yapay ağacı betimler: Gövdesi gümüştedir, dalları için ise altın ve yakut kullanılmıştır. Dallardaki meyvelerin içine şarap doldurulmuş nesnelere.

Şekil 7.2. Surname-i Vehbi'den yapay bahçe (Eldem, 1976)

- Gazne sarayında da altın ağaçlar ve yapay nergisler bulunmaktaydı.
- İran'da İlhanlı sarayında da benzeri ağaçlar bulunmaktaydı.
- Semerkand'daki kraliyet çadırında Timur için insan boyunda meşeye benzer bir yapay ağaç bulunuyordu; dallarında meyve yerine inci, yakut, zümrüt, safir ve firuze parçaları yer alıyordu. Bu dallara ayrıca mineli kuşlar konmuştu.
- Nahlbend denilen yapay çiçekçilerin kağıt, balmumu ve boya kullanarak yaptığı çiçekler Kaçar döneminde (1794-1925) hatta hala popülerliğini sürdürmektedir.
- Bugün Londra'da bulunan bir Farsça el yazması yapay çiçeklerin nasıl yapılacağı konusunda bilgi vermektedir.
- Suyun hiç bulunamadığı yerlerde renkli taşlar aracılığıyla çiçek betimlemeleri yapılarak bazı alanlar bahçeye benzer hale getirilmiştir.

Yapay Türk bahçelerinde de, özellikle minyatür sanatı aracılığıyla haklarında bilgi edinilen örnekler değerlendirildiğinde, yapay İran bahçelerinden aşağı kalmayacak bir çeşitlilik göze çarpar. Hem sayı hem kullanım hem de malzeme farklılığı açısından dikkati çeken bu bahçelerde sadece taşlar ya da metaller ya da kağıt değil aynı zamanda şeker gibi yenilebilir malzeme de kullanılmıştır. Bu yapıtların minyatürler aracılığıyla yapılan incelemelerinin sunduğu ilginç sonuçlardan bir tanesi de gerçek bahçelerden beklenen şemaların tümüyle aynısına sahip olmalarıdır. Bazılarının ortasında bir havuz bazılarınınkinde ise bir köşk bulunmaktaydı. Öte yandan hem yaprak döken hem de dökmeyen ağaçlar bir arada bulunuyordu ve başlıca yaprak dökmeyen ağaç örneği çoklukla serviydi (Şekil 7.2.).

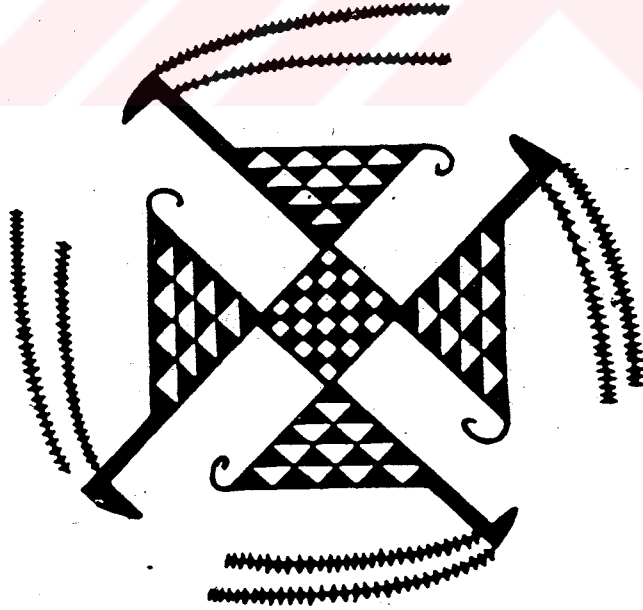
Tüm bunların dışında bahçe halılarını da yapay malzemeyle yaratılmış bahçeler olarak değerlendirmek mümkündür. Ford (1989) da tüm İran halılarına “dokunmuş bahçeler” denilebileceğini söylemiştir. Bahçe halıları bölüm 4’te incelenmiştir.

8. İSLAM BAHÇE MİMARİSİNDE KOZMOLOJİK UNSUR

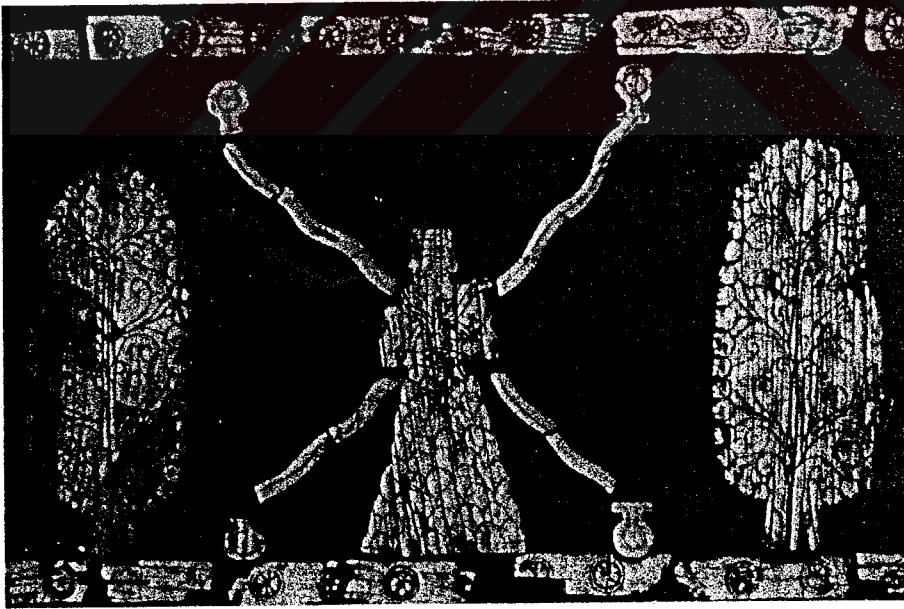
İslam dünyası bahçeleri üzerine yapılan bu çalışma sırasında hemen tüm bu bahçelerin ağırlıklı olarak evren anlatımına yöneldiği gözlemlenmiştir. Bu konuyla ilgili başlıca noktalar aşağıdaki gibi maddelenebilir:

- Arkeolojik ve yazınsal verilerden İslam'ın ve ilk İslam devletlerinin ortaya çıktığı Ortadoğu'da İslamiyet'ten 4000 yıl öncesine uzanan ve ortak temellere dayalı bir evren anlatımı geleneği bulunduğu anlaşılmaktadır.
- Wilber (1962)'in İran'da varlığını aktardığı çanak çömlek üzerine yapılmış dörde bölünmüş, ortasında havuz ya da ağaç bulunan dünya betimlemeleri M.Ö. 4000 yılına kadar uzanmaktadır (Şekil 8.1).

Şekil 8.1. Svastika Samarra'dan MÖ 4000 civarı (Marinetti ve diğ., 1996)

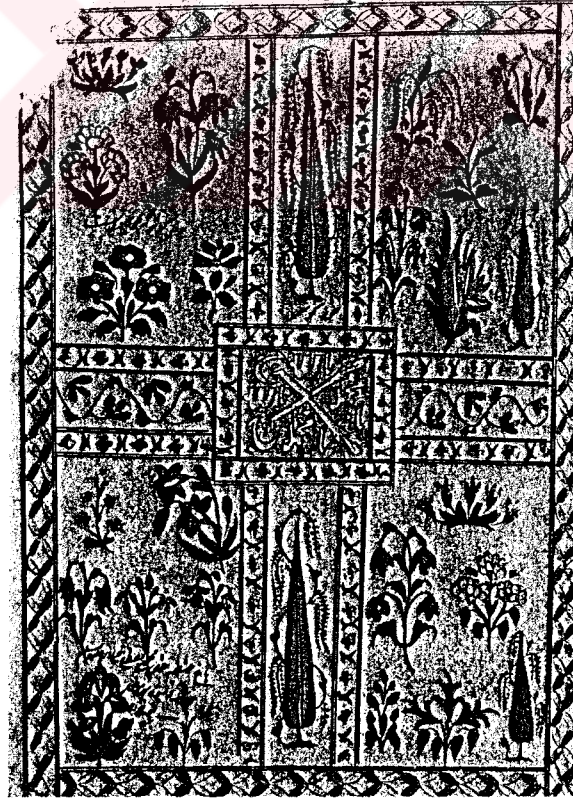
- Babil metinlerinde Ahameniş kralı Cyrus “dört çeyreğin kralı” olarak geçmektedir (Gleason, 1997).
- Benzeri görünümlere M.Ö. XIII yy.’da Asurlular’da rastlanmaktadır. Şekil # 8.2’de merkezinde bir tepe buradan kaynaklanan ya da buraya ulaşan dört kollu bir akıntı ve iki yanda ağaçlar bulunan bir kompozisyon görülmektedir.
- Bu görülen örneklerde de sürekli yer alan ve İslam bahçelerinin geometrisinde de evren sembolizmiyle ilgili olarak yoğun şekilde kullanılan iki sayı bulunmaktadır. Bunlardan biri “4” diğeri ise onun iki katı olan “8”dir. “4” sayısı evreni temsil etmektedir. Budist Mandala aracılığıyla haç planlarıyla formal şekilde kendini gösteren bu sayının güncel kullanım aracılığıyla Türk dilinde bu bugüne kadar gelişinin örneklerini vermek de mümkündür.
- “Yedi iklim dört bucak”, “dört bir yanda aramak” ve benzeri ifadeler evrenin hangi sayıyla kavrandığını çok güzel ifade eder. Yönlerin, Cennet’in nehirlerinin, mevsimlerin, Hristiyan inancında haçın kollarının, incilcilerin dört tane olması tümüyle buna örnektir.

Şekil 8.2. Asur evren anlatımı şeması (Moynihan, 1979)

Bahçe sanatı üzerine İran'da yazılmış olan çeşitli eserlerin, 8 sayısının bahçelerle ilişkisinin yalnızca tesadüfle sınırlandırılmasını engelleyecek kanıtlar verecek şekilde yazıldığı da gözlemlenebilir:

- William L. Hanaway, JR. (1976) 'a göre Sadi'nin Gülistanı sadece edebi tür adı olarak bahçeyi yansıtmalarının yanısıra kendi iç düzeni sekize bölünmüş olmasıyla bahçe kurgusunu yinelemektedir. Cihar bağların tekrar ikiye bölünmesiyle oluşturulan sekizli düzen doğrudan bir bahçe değinmesidir. Eserin ana kurgusunu meydana getiren sunuş bu sekiz bölümün dışındadır. Sunuş bölümü de çerçeveyi oluşturduğu için bahçenin duvarıyla aynı işlevi görmektedir.
- Herat'ta 1515 yılında Qasim ibn Yusuf tarafından derlenmiş olan "Irshad az-zara'ah" (tarım üzerine bilgiler) kitabı yine sekiz bölümden oluşmuştur. Aslen içeriği tarım teknikleri üzerine olan bu eserin son bölümünün bir cihar-bağ şemasının kuruluşu üzerine ayrılmış olması yapıtın şekillendirilmesinin de tesadüfe dayanmadığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Şekil 8.3. Babürlü Cennet betimi minyatürü (Moynihan, 1979)

9. SONUÇ

İslam dünyasının dolayısıyla da bu dünyanın mimari bir ürünü olan bahçelerinin çok geniş bir zaman dilimine ve coğrafyaya yayılmış olması bu konuda yapılan bir araştırmanın ortaya tümüyle homojen ve rahatlıkla maddelendirilebilecek sonuçlar çıkmasını zorlaştırmıştır.

Her durumda da çağlar boyunca İslam Dünyası bahçelerinde var olan ortak noktalar aşağıdaki şekilde sunulabilir:

- Bahçelerin büyük çoğunluğunun kozmolojik anlamlar taşıyan kuruluşlara sahip olmaları.

İslam bahçelerinde var olan ama İslam'dan çok öncesinden beri var olan bahçe şemalarının ortak noktalarının en başında evren anlatımı gelmektedir. İslam dünyasının da bahçenin işlevleri arasında benimsediği başlıca iki unsur evren kavramından hiç uzak değildir. Bunlardan bir tanesi bu dünyada olmayan ve idealize edilmiş, mukaddes, kusursuz ve hayran olunan bir mekan olarak cennettir. Diğer ise bu dünyadakilerin en yücesi olarak hükümdar ve onun sıradan insanla bir olmayan sıradışı ortamıdır. Bu ikisi bir araya gelerek hem dünyevi hem de dünya dışı ortamların en yücelerini ortaya koymuşlar, yerdekiyle göktekiye atıfta bulunarak evreni içlerinde ortaya çıkartmışlardır. Bunun sonucunda hem geleneklerin getirdiği ve bilinçsiz olarak tekrarlanan çok sayıda unsur birikmiş, bir çokları da bilinçli olarak repertuara eklenmiştir. En başta haçvari plan şemasında kendini gösteren bu özellikle dikkatle incelendiğinde bitkilerin seçiminden, su, yapılar gibi diğer unsurların düzenlenmesine, bu düzenlemelerde tercih edilen sayısal kriterlere kadar birçok yerde karşılaşılmaktadır.

- Diğer amaçların yanında, maddi olarak ürün sağlanan mekanlar olmaları.

İslam bahçelerinin Cennet’i yansıtmaya ve hükümdarı yüceltme işlevlerinin yanısıra önemli bir görevi de maddi fayda sağlamaktır. Daha çok erken örneklerden olan Emevi çöl kasırlarının bahçeleri hakkında bile Grabar (1988) bu noktaya parmak basmış, burada yaşayan ya da bir süre bulunan insanların ve hayvanların gıda ihtiyaçlarını karşılamının en anlamlı ve kolay yolunun ihtiyaçları yetiştirmek olacağını belirtmiştir. Sonraki dönemlerde de edebi kaynaklar hükümdarlık bahçelerinde bile hep çeşitli meyve ağaçlarının adlarını vermişlerdir. Osmanlı saray bahçelerinin sorumluları olan bostancılara da yetiştirdiklerinden artanları satarak yüklüce gelir elde ettikleri bilinmektedir.

- Tümünde inşa edilmiş köşk, kasır, pavyon, saray ya da benzeri şekillerde inşa edilmiş yapılar ya da yapı grupları bulunması:

Bahçeler ya Cennet’e değinme ya da hükümdarlığı yüceltme amacıyla inşa edilmekteydi ve bir köşk yapısı ya hükümdarın bizzat en merkezi yerde bulunması ya da bulunmadığı zaman da varlığını temsil etmesi için zorunluydu. Dolayısıyla günümüzdeki anlayışla “park” kapsamında bir İslam Bahçesi amacının tümüyle dışında olurdu. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’in Cennet’teki köşklere bahsetmiş olması da bahçelerin Cennet’e değinme amacını gütmeleri nedeniyle zorunlu bir unsur sayılmalıdır: “Çadır-köşkler içinde gözlerini yalnız kocalarına çevirmiş huriler vardır.” (Kur’an-ı Kerim, 55,72).

- Bahçelerin temaşaya uygun olması, yukarıda sözü edilen yapılardan kesintisiz görünüm alınabilen noktalar bulunması:

Bilinen en eski Cihar Bağ şemalı İslam bahçelerinden olan Samarra’daki Balkuvara Sarayı’ndan son dönem Babürlü bahçelerine kadar kat kat kurulmuş ve başlıca amacı temaşa olan bahçelerle karşılaşmıştır. Tümüyle uzak bir coğrafyada Medinat el Zehra’da aynı teraslamalar erken bir dönemde ortaya çıkmış burada sadece bu külliyenin terasların değil tüm ovanın temaşa edilmesi düşünülmüştür. Aynı ülkede boyutlar ve kavramlar açısından farklı düzenlemesi olan Elhamra Sarayı da “Mirador”larla temaşaya uygun halde tasarlanmıştır. Türkiye’de de Edirne’de Cihannüma kasrı örneği İstanbul’da ise Topkapı sarayı aynı çizginin sürdüğüne dair kanıttır.

- Hemen her zaman belirgin şekilde çevrelenmiş bulunmaları; dış dünyayla bahçenin engelsiz bir geçişe sahip olmaması:

Arap geleneğinde de Türk geleneğinde de bahçelerin duvarlarla dış dünyadan ayrılması sık rastlanan bir uygulamadır. Bu bazen dış dünyanın acımasızlığından bazen de meraklı gözlerden uzak durmak için alınan bir tedbirdir. Diğer nedenlerin yanında Kur'an'da kapıların belirtilmiş olması da bunda etki sahibi olmalıdır. "...oraya babalarından, eşlerinden ve çocuklarından salih olanlarla beraber girecekler, melekler de her kapıdan onların yanına varacaklar." (Kur'an-ı Kerim, 13, 23). "Rablerine karşı gelmekten sakınanlar ise, bölük bölük cennete sevk edilir, oraya varıp da kapıları açıldığında bekçileri onlara: Selam size! Tertemiz geldiniz. Artık ebedi kalmak üzere girin buraya derler." (Kur'an-ı Kerim, 39, 73).

- Su varlığının belirgin ve çoğunlukla gösterişli şekilde gözlemciye sunulması:

İslam Dünyasının büyük kesimi suya hasret bir coğrafyada bulunmaktadır. Dolayısıyla su hükümdarlık ihtişamını en iyi yansıtabilecek unsurlardandır. Ayrıca de Kur'an-ı Kerim'in cennetsel unsur olarak vaat ettiği unsurların başında gelmektedir. Dolayısıyla hem dünyevi hem uhrevi bağlamda belirginleştirilmesi gereken bir unsur durumundadır. Bu amaçla kanallar, yapay şelaleler, havuzlar, fıskiyeler gibi çok sayıda unsur tasarlanmıştır.

- Mimari açıdan çoğunlukla sağlam bir geometrik düzen hakimken bir kısım çiçek ve ağaçların serbestçe, neredeyse rastlantısal bir düzenle büyümesi.

Hemen tüm İslam bahçelerinde bir grup düzenli dikilmiş ağaç sırası bulunmaktadır. Kazılar sonucu elde edilen köklerin değerlendirilmesiyle benzeri sıralara Roma bahçelerinde de rastlandığı ortaya çıkarılmıştır. İslam bahçelerinde düz sıra halinde dikili ağaçlar genellikle var olan geometriyi daha da belirginleştirmek amacını güderler ve dolayısıyla bahçenin duvarlarını ya da yolların çizgisini takip ederler. Bu yollar tarafından ayrılmış bölümlerin içindeki ağaçların dağılımı ise estetik amaçlı bölümlerde tümüyle gelişigüzel bir görüntü vermektedir. Meyve bahçesi işlevindeki bölümlerde meyve ağaçları düzenli olarak bir arada bulunurken diğer yerlerde gölge veren ağaçlar, estetik işlevli ağaçlar ve meyve ağaçları karışık olarak bulunabilir. Sadece minyatürlerde değil

halı sanatında betimlenen örneklerde bile ağaçların sürekli bir düzen içinde olmadığı dikkati çekmektedir. Roma devrinde ya da Avrupa bahçelerinde çok gözde olan ağaçların şekillerinin de budama yoluyla düzenlenmesi yöntemine hiç başvurulmaz.

- Bahçe şemasını belirginleştiren yollar bulunması, yolların her zaman düz olması ve hiçbir hattın asla tesadüfi olmaması, bakışı ya da kişiyi köşklere yöneltme amacını gütmesi. Yollar yükseltilmiş oldukları için geometri daha da çok göze çarpmaktadır:

Hem islami kaynakların aktardıklarının yineleniyor olması dolayısıyla Kur'an-ı Kerim düzeni temsil ettiği için Kur'an Cenneti'nin ancak çok düzenli bir biçimde tasarlanması gereği (aslında Kur'an'da bahçelerin içindeki yolların düzenlenmesine dair bir bilgi bulunmamaktadır) vardır. Antik İran kökenli hükümdarın yüceltilmesi temeline dayalı düzenlemelerde de hükümdarı temsil eden yapının görüntüde yüceltilebilmesi için aynı geometrik düzen sürdürülmüştür.

- Dickie (1976)'nin sözleriyle
“eğer Versailles Kartezyen sisteme uygunsaydı, yani insanın dış dünya üzerinde istediğini yaratmasıyla aklın doğa üzerindeki zaferini simgeliyorsa; eğer İngiliz bahçesi (Wordsworth'te olduğu gibi) insan ruhunun şartsız şekilde doğaya teslimini sembolize ederse; İslam bahçesi her ikisinin de dışında, her iki unsurun da birbirini tamamladığı, içiçe geçtiği bir ortamı simgeler. Bunun üzerine sadece hayal gücü boyutu kalır. O da mimariyle tamamlanır.”

KAYNAKLAR

- Alemi, Mahvash**, 1994. I Giardini Reali di Ashraf e Ferahabad, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Alemi, Mahvash**, 1994. Il Giardino Persiano: Tipi e Modelli, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Artan, Tülay**, 1993. Bahçeler-Osmanlı Dönemi, *İstanbul Ansiklopedisi I*, Tarih Vakfı, İstanbul.
- Artan, Tülay**, 1993. Karabali Bahçesi, *İstanbul Ansiklopedisi IV*, Tarih Vakfı, İstanbul.
- Aslanapa, Oktay**, 1976. Türk Sanatı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Atasoy, Nurhan ve Çağman, Filiz**, 1976. Türk Minyatür Sanatı, İstanbul.
- Bellafore, Giuseppe**, 1996. Parchi e Giardini della Palermo Normanna, Flaccovio, Palermo.
- Bernardini, Mahvash**, 1994. I Giardini di Samarcanda e Herat, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Buhari**. 1998, Sakhîh al-Bukhari, Islamic Heritage, New York.
- Cerasi, Maurice**, 1994. Il Giardino Ottomano attraverso l'Immagine del Bosforo, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Crowe, Sylvia**, 1972. The Persian Background, in *The Gardens of Mughul India*, Thames and Hudson, London.
- Çiğ, Kemal ve diğ.** 1985. Topkapı Palace – Architecture, E. J. Brill, Leiden.
- Denny, B. Walter**, 1991. Paradise Described, in *Images of Paradise in Islamic Art*, Hood Museum of Art, Hanover.
- Dickie, James**, 1976. The Islamic Garden in Spain, in *Islamic Garden*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- Dimand M. S.**, 1940. A Persian Garden Carpet in the Jaipur Museum, *Ars Islamica VII*.
- Ekmekçibaşı, Çiğdem**, 1996. Osmanlı Minyatürleri'nde Bahçe Teması, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Eldem, Sedad Hakkı**, 1976. Türk Bahçeleri, Türk Bahçeleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Esin, Emel**, 1965. An Eighteenth-Century “yalı” Viewed in the Line of Development of Related Forms in Turkish Architecture , 2° *Congresso di Studi Islamici*, Napoli, 16-18 Eylül 1963, s. 449-458.
- Ettinghausen, Richard ve Grabar, Oleg**, 1994. The Art and Architecture of Islam 650-1250, Yale University Press, New Heaven.
- Ettinghausen, Richard**, 1976. Introduction, in *Islamic Garden*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- Evyapan, Gönül**, 1972, Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri, ODTÜ, Ankara.
- Ford, P.R.J.**, 1989. Oriental Carpet Design, Thames and Hudson, London.
- Gleason, Kathryn L.** , 1997. Gardens, *Encyclopaedia of Near Eastern Archaeology*, Oxford University Press, New York.
- Golombek, Lisa ve Wilber, Donald**, 1988. Timurid Architecture of Iran and Turan, Princeton U.P., N.J.
- Grabar, Oleg**, 1988. İslam Sanatının Oluşumu, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Grube, Ernst**, 1994. Il Giardino nella Pittura Islamica, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Hanaway JR, William L.**, 1976. Paradise on earth: The Terrestrial Garden in Persian Literature, in *Islamic Garden*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- Haywood, Sheila**, 1972. The Indian Background, in *The Gardens of Mughul India*, Thames and Hudson, London.
- Hillenbrand, Robert**, 1994. Islamic Architecture, Form, Function and Meaning, Columbia University Press, New York.
- Jellicoe, Susan**, 1976. The Development of the Mughal Garden, in *Islamic Garden*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- Kitab-ı Mukaddes**. 1972, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul.
- Kuban, Doğan**, 1965. Anadolu – Türk Mimarisi'nin Kaynak ve Sorunları, İTÜ, İstanbul.
- Kur'an-ı Kerim**. 1991, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Kuran, Aptullah**, 1969. Anadolu Medreseleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- Lehrman, Jonas**, 1980. *Earthly Paradise: Garden and Courtyard in Islam*, Thames and Hudson, London.
- Lugli, G.**, 1960. Giardino- Vicino Oriente - Roma, in *Enciclopedia dell'Arte Antica e Orientale*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma.
- Marinetti ve diğ.**, 1996. *Dizionario dei Simboli*, Jaca Book, Milano.
- McKay, Alexander Gordon**, 1975. *Houses, Villas and Palaces in Roman World*, Cornell U.P., Ithaca, N.Y.
- Moynihan, Elizabeth B.**, 1979. *Paradise as a Garden in Persia and Mughal India*, George Braziller, New York.
- Necipoğlu, Gülru**, 1991. *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Necipoğlu, Gülru**, 1997. The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture, in *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*, Brill, Leiden.
- Ögel, Semra**, 1986. *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul.
- Patterson, Gordon**, 1972. Land and Water: Iran, North India and Kashmir, in *The Gardens of Mughal India*, Thames and Hudson, London.
- Petersen, Andrew**, 1996. Garden, *Dictionary of Islamic Architecture*, Routledge, London.
- Petrucchioli, Attilio**, 1994. I Giardini Moghul del Kashmir, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Petrucchioli, Attilio**, 1994. Il Giardino Come Anticipazione della Città'. Storie Parallele, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Petrucchioli, Attilio**, 1994. Introduzione, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Pinder-Wilson, Ralph**, 1976. The Persian Garden: *Bagh and Chahar Bagh*, in *Islamic Garden*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- Plinius**. 1928. *Epistulae - Letters*, Loeb Classical Library, Boston.
- Rubiera y Mata, Maria Jesus**, 1994. Il Giardino Islamico Come Metafora del Paradiso, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Ruggles, Fairchild D.**, 1994. I Giardini con Pianta a Croce nel Mediterraneo Islamico e il loro Significato, in *Il Giardino Islamico*, Electa, Milano.
- Sabahi, Taher**, 1986. *Il Tappeto Orientale*, Agostini, Novara.

- Stronach, David**, 1985. Pasargadae, *The Cambridge History of Iran II*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Tabbaa, Yasser**, 1992. The Medieval Islamic Garden: Typology and Hydraulics, in *Garden History Issues Approaches Methods*, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- Talbot Rice, Tamara**. 1987, *Everyday Life in Byzantium*, Dorset Press, New York.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı**, 1945. Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı**, 1960. Bostandji-bashi, *The Encyclopaedia of Islam*, E.J.Brill, Leiden.
- Wilber, Donald, N.**, 1962. *Persian Gardens and Garden Pavillions*, Charles E. Tuttle Company, Tokyo.

ÖZGEÇMİŞ

Sedat Bornovalı 1970 yılında İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini İstanbul İtalyan Ortaokul ve Lisesi'nde tamamladı. Boğaziçi Üniversitesi'nde Turizm işletmeciliği eğitimi gördü. Burada aldığı ön lisans diplomasının ardından eğitimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı'nda sürdürdü. Mezuniyetinin ardından 1995 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Tarihi Programı'na kayıt oldu.

1998 takvim yılından başlayarak Boğaziçi Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

